

Міністерство освіти і науки України

Інститут спеціальної педагогіки НАПН України

Програма

**з корекційно-розвиткової роботи для підготовчого, 1-4
класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів
для дітей з тяжкими порушеннями мовлення
(«Корекція мовлення»)**

Київ-2016

УДК 376-056.264]:[37.016:81'233] (073)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України.

Рецензенти:

Мартинчук Олена Валеріївна, кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри спеціальної психології, корекційної та інклюзивної освіти Інституту людини Київського університету ім. Б. Грінченка.

Івашко Валерій Дмитрович, директор Лисогірської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату.

Косташенко Людмила Анатоліївна, вчитель-логопед вищої категорії, керівник методичного об'єднання вчителів-логопедів, голова ПМПК Лисогірської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату.

Бондар Людмила Володимирівна, вчитель-логопед вищої категорії, старший вчитель, керівник психолого-логопедичного семінару, секретар ПМПК Лисогірської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату.

Програму підготували:

Наукові співробітники лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки Національної Академії педагогічних наук України.

Учителі-логопеди Васильківської спеціальної школи-інтернату I-II ступенів (Київська обл.) під керівництвом директора школи **Куравської Людмили Сергіївни**.

Відповідальна за випуск: Трофименко Людмила Іванівна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії логопедії ІСП НАПНУ.

Програма з корекційно-розвиткової роботи для підготовчого, 1-4 класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з тяжкими порушеннями мовлення («Корекція мовлення») є корекційною програмою, в якій представлено роботу з подолання порушень мовленнєвої системи в учнів молодших класів в умовах шкільного навчання.

Програма призначена для вчителів-логопедів спеціальних загальноосвітніх шкіл, вчителів-логопедів логопедичних пунктів системи освіти, педагогічних працівників, студентів і викладачів вищих педагогічних навчальних закладів, батьків.

Зміст

Пояснювальна записка.....	4
1. Розділ 1. Корекція фонетичної сторони мовлення.....	9
2. Розділ 2. Корекція та розвиток фонематичних процесів.....	20
3. Розділ 3. Корекція темпо-ритмічної та ритміко-інтонаційної сторін мовлення.....	27
4. Розділ 4. Корекція лексичної сторони мовлення.....	34
5. Розділ 5. Корекція граматичної сторони мовлення.....	42
6. Розділ 6. Корекція зв'язного мовлення.....	56
7. Розділ 7. Корекція дислексій.....	62
8. Розділ 8. Корекція дисграфій.....	71
9. Розділ 9. Корекція дизорфографій.....	81
Список використаної літератури.....	86

Пояснювальна записка

Актуальність корекційної програми обумовлюється реформуванням системи спеціальної освіти в Україні, що вимагає розробки нових ефективних методів корекційно-попереджувального та розвивального навчання дітей з особливими освітніми потребами. На часі створення програм з корекції мовленнєвих порушень, які відповідають положенням сучасних концепцій мовної освіти щодо підвищення рівня мовленнєвого розвитку, покращення умов опанування шкільними знаннями.

Корекційно-розвиткова робота передбачає: формування умінь в учнів з тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ) вправно, координовано володіти артикуляційним, дихальним і голосовим апаратами, чітко вимовляти та розрізняти звуки, відтворювати складову структуру слів, добирати відповідні слова і граматично правильно будувати речення та зв'язні висловлювання; подолання специфічних помилок читання та письма.

В основу програми покладено основні загальні та спеціальні *принципи*, що враховують особливості навчання учнів із ТПМ:

- загальнодидактичні: науковості; систематичності та послідовності; комплексності; наочності; доступності; індивідуального підходу; міцності знань; відповідності програмним вимогам спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з тяжкими порушеннями мовлення;

- спеціальні: врахування етіології, механізмів і структури мовленнєвого порушення; корекційної спрямованості навчання та виховання; диференційованого підходу до формування усного та писемного мовлення; врахування зони актуального і найближчого розвитку дитини; послідовності і паралельності в роботі над звуковимовою; формування мовленнєвих навичок в умовах живого спілкування; принцип особистісно-орієнтованого підходу з урахуванням компенсаторних можливостей у дітей з тяжкими порушеннями мовлення в умовах спеціального загальноосвітнього навчального закладу.

Програму з корекції мовлення розроблено відповідно до вимог Державного стандарту початкової загальної освіти для дітей з особливими освітніми потребами (від 21 серпня 2013 р. № 607); Базового навчального плану початкової загальної освіти для дітей з особливими освітніми потребами; Типового навчального плану початкової школи для дітей з тяжкими порушеннями мовлення з навчанням українською мовою (додатки 8, 9 до Типових навчальних планів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку); навчальних програм з української мови, читання для загальноосвітніх шкіл для дітей з тяжкими порушеннями мовлення (підготовчий, 1-4 класи).

При розробці програми також були враховані результати наукових досліджень щодо особливостей розвитку та корекції мовленнєвих порушень у молодших школярів із ТПМ: корекція мовленнєвих порушень у дітей з моторною алалією (Є.Ф. Соботович); попередження та подолання дислексій, дизорфографій (О.О. Аркадьєва, В.М. Ільяна, З.С. Пригода); корекція вад читання, подолання фонемо-графічних помилок (Е.А. Данілавичюте); словотворення як засіб розширення і збагачення лексичного запасу (О.В. Ревуцька); розвиток морфології та граматики (О.М. Гриненко, Л.І. Трофименко); формування вимови, корекція писемного мовлення (Н.В. Чередніченко), особливості мовленнєвого розвитку і компонентів мовленнєвої діяльності (Е.А. Данілавичюте, В.В. Тищенко, М.К. Шеремет) та ін..

Структура програми

В структуру програми закладено 3 колонки: 1 – нумерація напрямів у середині загальної теми; 2 – зміст корекційної роботи, де представлено напрями, відповідно до яких вчитель-логопед може планувати індивідуальні та підгрупові заняття; 3 колонка відображає мету та завдання корекційної роботи.

Зазначена структура програми не передбачає висування вимог до рівня корекції складових мовленнєвої діяльності, що зумовлено нерівномірністю проявів мовленнєвих порушень та різноманітністю особливостей розвитку психолінгвістичних ланок у кожної дитини. В усіх розділах програми представлено поетапну корекційну роботу, яка враховує індивідуальні мовленнєві можливості та рівень розвитку учня.

Зміст корекційної програми розроблено з позицій психолінгвістичного підходу до діагностики та шляхів подолань мовленнєвих розладів, що вимагає індивідуального планування роботи з кожним учнем у залежності від рівня первинного мовленнєвого порушення та ускладнень, які його супроводжують (порушення писемного мовлення, вторинна затримка психічного розвитку, розлади емоційно-вольової сфери, соматична ослабленість тощо). Саме тому у програмі відсутній поділ корекційно-змістового наповнення за класами.

При плануванні корекційної роботи (як індивідуальної, так і підгрупової) вчитель-логопед орієнтується на виявлений в результаті обстеження рівень сформованості психолінгвістичних компонентів, що забезпечують розвиток мовленнєвої системи. Заключний контрольний етап дає змогу відстежити динаміку розвитку та досягнення учня, а також спрогнозувати наступний етап.

Характеристика мовленнєвих порушень у молодших школярів із ТПМ

Мовленнєві порушення у дітей із ТПМ проявляються в складних розладах, таких як моторна, сенсорна та сенсомоторна алалії, афазія, заїкання, ринолалія, дизартрія, загальний недорозвиток мовлення, часто обтяжених уповільненим темпом та нерівномірністю розвитку психічних процесів. У значної кількості учнів наявні різні ступені мовленнєвого недорозвитку, в більшості II та III рівнів (за Р.Є. Левіною). При загальному недорозвитку мовлення (ЗНМ) порушено усі сторони мовленнєвої системи: фонетико-фонематична, лексико-граматична та зв'язне мовлення. Зазначений стан усного мовлення ускладнює процес опанування грамоти, та, в свою чергу, призводить до специфічних розладів писемного мовлення (дисграфії, дислексії, дизорфографії).

У дітей із порушеннями звукової сторони мовлення (*дизартрія, ринолалія*) страждають звуковимовна та просодична сторони мовлення, інтонаційна забарвленість, порушуються процеси читання та письма. Дизартрія, ринолалія справляють негативний вплив на формування фонетичного та фонематичного компонентів мовлення. В учнів спостерігаються поліморфні порушення звуковимови та складової будови слова, несформованість фонематичного сприймання, фонематичних уявлень, а також навичок звуко-складового аналізу та синтезу. Мовлення дітей нечітке, невиразне, у деяких учнів малозрозуміле. Неповіноцінність мовленнєвої моторики, вади побудови артикуляційного апарату призводять до спотвореного артикулювання окремих звуків або їх груп.

У дітей з порушенням центральної нервової системи спостерігається недостатня іннервація м'язів мовленнєвого апарату, звуковимова самостійно не вдосконалюється внаслідок того, що не формуються необхідні кінестезії, обмеженість словника, недосконалість граматичної будови, труднощі у формуванні і оформленні власних висловлювань. У школярів виявляються нечіткі і недиференційовані уявлення про синтаксичні зв'язки слів у реченні. В мовленні відсутні складні синтаксичні конструкції, наявні аграматизми в простих синтаксичних конструкціях. Монологічне зв'язне мовлення ситуативне або повністю відсутнє, або розвивається своєрідно.

Школярі з *моторною алалією* страждають на системні порушення, на фоні яких проявляються недоліки усіх компонентів мовлення: фонетико-фонематичного, лексико-граматичного. Вади фонематичних процесів призводять до утруднень оволодіння звуковим аналізом слова: неспроможність виділити заданий звук, труднощі порівняння звукового складу слів, помилки під час відтворення звукового складу слова, навіть при правильній вимові ізольованих звуків. Словниковий запас обмежений. Діти під час словозміни та словотворення припускаються численної кількості помилок у використанні суфіксів,

префіксів, закінчень. Поняття, які використовуються, неповноцінні, неточні, часто помилкові. Спостерігаються заміни за звуковими, смисловими та морфологічними ознаками. У школярів недостатня варіативність у використанні граматичних засобів; розрізнення та використання практично усіх граматичних форм утруднене. Лексико-граматична та лексико-семантична організація речення спотворена, в ній відображається неповноцінність предметних зв'язків, які дитина сприймає з оточення. Несформованість структури речення при алалії є наслідком незрілості внутрішніх мовленнєвих операцій – операції відбору слів та побудови плану висловлювання.

Молодші школярі із ТПМ мають свої психологічні особливості:

- нестійка увага;
- недостатня пильність, спостережливість за мовленням;
- недостатній розвиток словесно-логічного мислення;
- недостатня вербальна пам'ять;
- недостатній розвиток самоконтролю за власним мовленням;
- порушення емоційно-вольової сфери.

Мовленнєві вади негативно впливають на можливість вільного спілкування дитини з іншими дітьми. Усе це поєднується з особливостями психічної діяльності, що значно утруднює спонтанний розвиток комунікативної поведінки.

У дітей із заїканням порушено комунікативну функцію мовлення (за умов різних форм заїкання). Склад контингенту дітей із заїканням, у зв'язку із механізмами його виникнення, неоднорідний, тому і підходи до його подолання різні. Мовлення дітей із заїканням характеризується мовленнєвими судомами, порушеннями загальної та мовленнєвої моторики, часто на основі порушень ЦНС. Відмічаються порушення дихання, фонетико-фонематичні, лексико-граматичні недоліки, вади розвитку фразового самостійного мовлення; порушуються інтонація, ритм, наголос, сила голосу, емоційний стан.

Педагогічна ланка комплексного підходу складає частину корекційно-педагогічної (логопедичної) роботи, яка включає ряд логопедичних занять, виховні заходи, логопедичну ритміку, які розглядаються як система корекційно-педагогічних заходів, спрямованих на гармонійний розвиток особистості та мовлення дитини з урахуванням особливостей її психічного розвитку, необхідності подолання або компенсації вади.

У змісті програми передбачено розвиток у дитини із ТПМ загальних мовленнєвих навичок: звуковимови, дихання, темпу, ритму, виразності; збагачення, активізація та розширення словникового запасу; формування зв'язного мовлення на такому рівні, щоб дитина мала змогу засвоювати граматичні конструкції речень, прийоми словотворення та словозміни за аналогією, використовуючи власний досвід, і як результат – удосконалення мовленнєвої компетентності учнів; подолання порушень писемного мовлення.

У програмі корекційно-розвиткової роботи представлено 9 розділів:

- Корекція фонетичної сторони мовлення.
- Корекція та розвиток фонематичних процесів.
- Корекція темпоритмічної та ритміко-інтонаційної сторін мовлення.
- Корекція лексичної сторони мовлення.
- Корекція граматичної сторони мовлення.
- Корекція зв'язного мовлення.
- Корекція дислексій,
- Корекція дисграфій.
- Корекція дизорфографій.

Корекційно-розвиткова робота за визначеними розділами забезпечує виправлення та розвиток у учнів спеціальної початкової школи порушених чи недорозвинених складових мовленнєвої діяльності, які зумовлюють як засвоєння мовних знань, так і використання їх в актах комунікації, а також упередження можливих труднощів у навчанні, пов'язаних із

проявами чи впливами вад мовлення. Ці розділи можуть бути представлені як на одному занятті, так і на декількох.

Від творчого підходу педагога до планування і проведення занять залежить ефективність розвитку мовлення та комунікативної компетентності молодших школярів.

З кожним наступним роком навчання зазначені види роботи ускладнюються (обсяг учнівських висловлювань збільшується, стає змістовнішим, використовуються різні виражальні засоби мовлення).

У спеціальній загальноосвітній школі передбачено проведення корекційно-розвиткових занять з учнями із тяжкими порушеннями мовлення. Особливість корекційних занять полягає в тому, що методика корекційної роботи та її зміст залежать від віку, мовленнєвих недоліків, особливостей стану мовленнєвої діяльності дітей з тяжкими порушеннями мовлення.

Згідно з Типовим навчальним планом, *метою* корекційно-розвиткових занять для дітей з тяжкими порушеннями мовлення є: компенсація порушень мовленнєвого розвитку та створення умов для формування навичок вільної комунікації, що сприятиме включенню дітей з тяжкими порушеннями мовлення до суспільного життя.

Основними завданнями корекційно-розвиткових занять є:

1. Визначення порушень мовленнєвого розвитку та механізмів їх виникнення.
2. Подолання виявлених порушень з урахуванням механізмів їх виникнення та з опорою на найбільш збережені компоненти мовленнєвої та пізнавальної діяльності.
3. Попередження появи вторинних порушень мовленнєвого (дисграфії, дизорфографії та дислексії) та пізнавального розвитку.
4. Формування здатності здійснювати комунікацію в різних сферах спілкування з урахуванням мотивації, мети та соціальних норм поведінки.

На корекційно-розвиткових заняттях відбувається:

- корекція слухового сприймання та формування на цій основі адекватного розрізнення та розпізнавання звуків української мови;
- корекція фонематичних уявлень та звуковимови як передумова оволодіння орфоепічними нормами української мови;
- корекція темпоритмічної та ритміко-інтонаційної сторін мовлення;
- корекція лексичної сторони мовлення на основі розширення словникового запасу, уточнення та диференціації лексичних значень слів, формування різних рівнів лексичних узагальнень, що виражає слово, та лексичної системності;
- корекція граматичної будови мовлення на основі формування та уточнення синтаксичних значень слів та значень граматичних категорій, поступового розширення та ускладнення синтаксичної структури речень, що сприймаються та використовуються дітьми, розвиток навичок морфологічного словотвору та словозміни, формування операцій граматичної трансформації;
- корекція зв'язного (діалогічного, монологічного) мовлення на основі формування умінь структурувати смислову ситуацію, виділяти в ній основні компоненти і виражати їх у мовній формі, уміння планувати зв'язну розповідь, переказувати почутий чи прочитаний текст, складати розповіді з опорою на наочність, за уявленнями та уявою;
- формування навичок усвідомленого мовного аналізу як основи для оволодіння і розвитку навичок читання та письма;
- попередження та корекція дислексій, дизорфографій і дисграфій.

Тривалість занять для школярів у спеціальній загальноосвітній школі розподіляється наступним чином: підгрупові заняття (30 – 35 хв.) вміщують такі структурні моменти, як: формування спрямованості уваги на звукову сторону мовлення (5 – 10 хв.); підготовка артикуляційного апарату до постановки звуків (5 хв.); постановка і автоматизація звуків (5 хв.); фронтальна частина заняття (15 хв.). Для досягнення приблизно однакового рівня засвоєння матеріалу кожного заняття всіма учнями класу у щоденному плані відводиться 10

– 15 хв. на індивідуальну роботу з учнями, що мали труднощі під час виконання навчальних завдань.

Учитель-логопед включає в заняття вправи для розвитку загальних мовленнєвих навичок, мовленнєві ігри, творчі завдання щодо подолання вад мовлення.

Програму адресовано учителям-логопедам молодших класів спеціальної загальноосвітньої школи для дітей з тяжкими порушеннями мовлення.

Програму розроблено науковими співробітниками лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки НАПН України. Колектив щиро вдячний за надану експериментальну базу, співавторство, співробітництво та підтримку вчителям-логопедам Васильківської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернат I-II ступеня для дітей з тяжкими порушеннями мовлення (Київська область) на чолі з директором *Куравською Людмилою Сергіївною*. Автори-науковці особливо вдячні вчителям-логопедам Лисогірської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату (Миколаївська область) та її директору *Івашку Валерію Дмитровичу* за об'єктивне рецензування, увагу та цінну допомогу.

Розділ 1

Корекція фонетичної сторони мовлення

Пояснювальна записка

У процесі корекційного впливу пріоритетним напрямком є формування правильної звуковимови в учнів із тяжкими порушеннями мовлення. Порушення звуковимови перешкоджають оволодінню звуковим аналізом та синтезом, які в майбутньому супроводжуються труднощами в опануванні орфографічно грамотного письма.

Корекційна програма з подолання порушень звуковимови складається із декількох етапів. Із діагностичного, що включає обстеження звуковимови у першу половину вересня. Згідно з отриманими результатами вчитель-логопед оформляє мовленнєву картку учня і планує корекційну роботу. Наступний етап – підготовчий, на якому вчитель-логопед проводить комплекс артикуляційних вправ, спрямованих на: розвиток моторики артикуляційного апарату, мовленнєвого дихання, правильного артикуляційного укладу; активізацію м'язів артикуляційного апарату.

Черговий етап – корекційний, який реалізується на спеціальних логопедичних заняттях та передбачає розвиток:

- правильної артикуляції звуків, складів, слів;
- просодичної сторони мовлення: інтонаційної виразності; наголосу, темпу, ритму, мелодики, мовленнєвого дихання;
- рухливості артикуляційного апарату, уточнення і чіткість вимови тих звуків, якими учні володіють, та постановкою відсутніх;
- умінь розрізняти звуки, що помітно відрізняються один від одного, та близьких за акустичними й артикуляційними характеристиками;
- артикуляційних рухів та їх певних якісних особливостей (сили, точності, координованості, синхронності), розвиток кінестетичних відчуттів та уявлень;
- міміки обличчя, корекція ритмічної та звуко-складової структури слова.

Робота вчителя-логопеда на логопедичних заняттях полягає в:

- активному використанні комплексів артикуляційної, мімічної, дихальної гімнастики;
- автоматизації навичок організації дихання, фонації, артикуляції, темпу і відповідного ритму мовлення;
- закріпленні правильної вимови учнів, роботі над просодикою.

Останній етап – контрольний-підсумковий, під час якого вчитель-логопед у кінці навчального року (травень) обстежує звуковий стан мовлення учнів, отримані результати заносить до індивідуальної картки учня.

№	Зміст корекційно-розвиткової роботи	Мета та завдання корекційно-розвиткової роботи
	Діагностичний етап	
1	Діагностика стану сформованості звуковимови	Обстеження будови і рухливості органів артикуляції. Обстеження вимови: <ul style="list-style-type: none">– самотійної;– відображеної;– ізольованої.
	Підготовчий етап	

2		<ul style="list-style-type: none"> – розвиток моторики артикуляційного апарату; – розвиток мовленнєвого дихання; – правильного артикуляційного укладу; – активізація м'язів артикуляційного апарату.
	Основний корекційно-розвивальний етап	
3	Розрізнення на слух звуків [А], [У], [І], [О], [И], [Е]	<p>Розвиток артикуляційних укладів звуків, сили, точності, координованості, синхронності, кінестетичних відчуттів та уявлень.</p> <p>Удосконалення умінь розмежовувати голосні звуки («а», «о», «у», «е», «и», «і»).</p> <p>Розвиток мовленнєвого дихання. Володіння термінами: «звук», «склад», «слово», «голосний звук», «приголосний звук».</p> <p>Закріплення правильної вимови голосних звуків (а, о, у, е, и, і) в:</p> <ul style="list-style-type: none"> – ізольованій позиції; – складах; – словах; – словосполученнях; – реченнях; – текстах. <p>Формування умінь виокремлювати та впізнавати голосний звук на фоні інших:</p> <ul style="list-style-type: none"> – звуків; – складів; – слів; – словосполучень; – речень; – текстів. <p>Закріплення умінь визначати наголошений та ненаголошений голосний в складах (поступово кількість елементів в ряду збільшується до чотирьох складів).</p> <p>Формування умінь чітко вимовляти одно-, дво-, три- складові слова з правильним наголосом.</p> <p>Навчання вільно користуватися набутими навичками в самостійному усному мовленні.</p>
	Диференціація голосних звуків	
4	Диференціація звуків [О-А], [О-У] [А-О-У] [І-Е] - [І-И] [Е-И] - [І-Е-И]	<p>Розвиток умінь розрізняти на слух голосні фонеми.</p> <p>Відпрацювання вправ на розвиток мовленнєвого дихання та фонаційного видиху.</p> <p>Закріплення умінь в усному мовленні диференціювати звуки (о-а); (о-у); (а-о-у); (і-е); (і-и); (е-и); (е-і-и):</p> <ul style="list-style-type: none"> – в ізольованій позиції;

		<ul style="list-style-type: none"> – в складах і словах; – в словосполученнях і реченнях; – в текстах. <p>Удосконалення знань про наголос та автоматизація умінь:</p> <ul style="list-style-type: none"> – визначити місце заданого голосного звуку у ряді з двох, трьох голосних; – виконувати звуковий аналіз і синтез відкритих складів; – виділяти перший приголосний та складотворчий голосний звук зі слів; – правильно вимовляти з чергуванням голосних або приголосних двоскладові, трискладові, чотирискладові слова; – чітко вимовляти закінчення слів при зміні форми слова; <p>Вдосконалення вимови відкритих і закритих складів.</p> <p>Закріплення вимови складових рядів з включенням усіх звуків рідної мови (на слух).</p> <ul style="list-style-type: none"> – складати схему слова з виділенням наголошеного складу; – правильно вимовляти речення із відпрацьованими наголошеними складами.
	<p align="center">Робота над приголосними звуками <i>(постановка, автоматизація та диференціація глухих і дзвінких)</i></p>	
5	<p>Постановка, автоматизація звуків [п], [б]</p> <p align="center">Диференціація звуків [П-Б] [П'-Б']</p>	<p>Формування умінь розрізняти звуки за твердістю-м'якістю, дзвінкістю-глухістю. Розвиток артикуляційного апарату. Розвиток слухової уваги, контролю, мовленнєво-слухової пам'яті. Розвиток мовленнєвого дихання. Закріплення навички диференціювання фонем за ознаками (глухі взривні). Удосконалення навички правильного вимовляння слів, синтагм, речень.</p>
6	<p>Постановка, автоматизація звуків [т], [д]</p> <p align="center">Диференціація звуків [Т-Д] [Т'-Д']</p>	<p>Формування правильного артикуляційного укладу приголосних звуків (т-д). Закріплення в учнів умінь розрізняти звуки за твердістю-м'якістю. Розвиток слухового сприймання та мовленнєвого слуху. Розвиток слухової уваги та контроль над власним мовленням. Удосконалення мовленнєво-слухової пам'яті. Формування умінь передавати в усному мовленні звукоскладові структури слів. Удосконалення навички правильного вимовляння:</p> <ul style="list-style-type: none"> – слів;

		– синтагм; – речень.
7	Постановка, автоматизація звуків [x], [ɣ] Диференціація звуків [X-ɣ] [X'-ɣ']	Розвиток артикуляційної кінестетичної та кінетичної основи артикуляційних рухів, їх динамічної координації. Закріплення умінь виконувати диференціацію звуків з опорою на різні аналізатори: мовнослуховий, мовноруховий та зоровий. Удосконалення умінь розрізнявати звуки за твердістю-м'якістю. Формування умінь розрізнявати кожен із змішуваних звуків окремо. Удосконалення умінь усно визначати наголос, знаходження наголошеного голосного в: – складах; – словах.
8	Постановка, автоматизація звуків [k], [x] Диференціація звуків [K-X] [K'-X']	Розвиток артикуляційного укладу приголосних звуків (к-х). Розвиток мовленнєвого слух, слухового контролю на фонологічному рівні. Закріплення умінь розрізнявати звуки за твердістю-м'якістю. Формування умінь диференціювати звуки (к-х) в: – ізольованій позиції; – складах і словах; – словосполученнях і реченнях; – текстах.
	Диференціація свистячих і шиплячих приголосних <i>(Розвиток фонематичних диференціацій в групах: свистячих; шиплячих; африкатів і звуків, які входять в їх склад)</i>	
9	Постановка, автоматизація звуків [s], [s'] Розрізнення звуків [C-C']	Розвиток артикуляційного укладу свистячих звуків. Удосконалення мовленнєвого дихання. Закріплення звуків в: – ізольованій позиції; – складах і словах; – словосполученнях і реченнях; – текстах. Розвиток умінь впізнавати, розрізнявати, виокремлювати тверді і м'які звуки на матеріалі: – складів; – слів; – тексту. Формування ритмічної, звуко-складової структури слова. Закріплення умінь знаходити наголошений і ненаголошений голосний у складах під час їх повторення: – прослухати та повторити складовий ряд,

		<p>назвати наголошений склад; (поступово кількість елементів у ряду збільшується до чотирьох складів, при цьому спочатку пропонуються склади з однаковими приголосними).</p> <p>Знаходження наголошеного і ненаголошеного голосного в серії з двох-чотирьох складів.</p> <p>Визначення наголошеного складу у словах, які складаються з двох-чотирьох складів.</p>
10	<p>Постановка, автоматизація звуків [з], [з']</p> <p>Розрізнення звуків [З-З']</p>	<p>Розвиток артикуляційного укладу свистячих звуків.</p> <p>Удосконалення мовленнєвого дихання.</p> <p>Закріплення умінь виокремлювати та впізнавати звук на фоні інших:</p> <ul style="list-style-type: none"> – звуків; – складів; – слів; – словосполучень. <p>Удосконалення умінь визначати місце звука в слові по відношенню до інших звуків, наприклад:</p> <ul style="list-style-type: none"> - який звук за рахунком; - перед яким звуком чується або після якого звуку вимовляється у слові; - добір слів на даний звук.
11	<p>Постановка, автоматизація звуків [ц], [ц']</p> <p>Розрізнення звуків [Ц-Ц']</p>	<p>Розвиток моторики артикуляційного апарату та мовленнєвого дихання, активізація м'язів артикуляційного апарату</p> <p>Удосконалення мовленнєвого дихання.</p> <p>Розвиток мовленнєвого слуху.</p> <p>Закріплення ритмічної, звуко-складової структури слова.</p>
12	<p>Диференціація звуків [З'-С'-Ц']</p>	<p>Диференціація і уточнення вимови звуків (З'-С'-Ц'), виділення їх з ряду:</p> <ul style="list-style-type: none"> – звуків; – складів, – на початку, в кінці, в середині слова, в різних положеннях (з'-с'-ц'). <p>Формування умінь визначати місце звука в слові по відношенню до інших звуків.</p> <ul style="list-style-type: none"> - який звук за рахунком, перед яким звуком чується або після якого звуку вимовляється у слові. <p>Закріплення умінь, порівнювати артикуляцію і звучання твердих і м'яких приголосних.</p>
13	<p>Диференціація звуків</p>	<p>Закріплення навички правильного вимовляння поставлених, автоматизованих звуків та диференціація їх на слух, а також у власній</p>

	[Ц-С]	<p>вимові.</p> <p>Формування умінь виокремлювати та впізнавати звуки на фоні:</p> <ul style="list-style-type: none"> – інших звуків; – складів; – слів; – словосполучень. <p>Закріплення умінь визначати місце звука в слові по відношенню до інших звуків (який звук за рахунком, перед яким звуком чується або після якого звуку вимовляється у слові заданий звук).</p> <p>Навчання вільного користування набутими навичками у самостійному усному мовленні.</p>
14	<p>Розрізнення звуків</p> <p>[С-З-Ц]</p>	<p>Формування диференціальних рухових та звукових образів за найбільш значущими (корисним) ознаками (місце, спосіб утворення тощо) та за тонкими акустичними та артикуляційними ознаками у різних фонетичних умовах.</p> <p>Закріплення мовленнєвого дихання крізь розтягнуті в посмішці губи. Формування видиху посередині язика.</p> <p>Удосконалення фонематичної диференціації на матеріалі приголосних (с – з – ц):</p> <ul style="list-style-type: none"> – в ізольованій позиції; – в складах і словах; – в словосполученнях і реченнях; – в текстах. <p>Закріплення диференціації складних за структурою слів на матеріалі звуків (с, з, ц), які правильно вимовляються.</p>
15	<p>Постановка, автоматизація звуків</p> <p>[ш], [ж]</p> <p>Диференціація звуків</p> <p>[Ш-Ж]</p> <p>[Ш'-Ж']</p>	<p>Формування умінь проводити диференціацію звуків, близьких за акустико-артикуляційними ознаками (ш-ж).</p> <p>Удосконалення умінь уточнювати, порівнювати артикуляцію за звучання твердих і м'яких приголосних.</p> <p>Розвиток слухового, зорового та кінестетичного образу фонем, їх виокремлення на фоні слова.</p> <p>Закріплення умінь розрізняти звуки за твердістю-м'якістю.</p> <p>Розвиток ритмічної та звуко-складової структури слова.</p>
16	<p>Диференціація звуків</p> <p>[С -Ш]</p> <p>[С' -Ш']</p>	<p>Розвиток артикуляційного укладу (с-ш) звуків.</p> <p>Удосконалення мовленнєвого дихання.</p> <p>Закріплення умінь виокремлювати та впізнавати звук на фоні інших:</p> <ul style="list-style-type: none"> – звуків;

		<ul style="list-style-type: none"> – складів; – слів; – словосполучень. <p>Удосконалення умінь визначати місце звука в слові по відношенню до інших звуків наприклад:</p> <ul style="list-style-type: none"> – який звук за рахунком; – перед яким звуком чується або після якого звуку вимовляється у слові; <p>добір слів на даний звук.</p>
17	<p>Диференціація звуків [З-Ж] [З'-Ж']</p>	<p>Закріплення звуків у відображеній і самостійній вимові.</p> <p>Удосконалення умінь здійснювати диференціацію звуків, що істотно відрізняються один від одного, акустично й артикуляційно різних за звучанням.</p> <p>Формування умінь розрізняти звуки за твердістю-м'якістю.</p> <p>Розвиток умінь виконувати фонематичну диференціацію на матеріалі приголосних звуків (з – ж):</p> <ul style="list-style-type: none"> – в ізольованій позиції; – в складах і словах; – в словосполученнях і реченнях; – в текстах.
18	<p>Постановка,автоматизація звука [ч]</p> <p>Диференціація звуків [С-Ч] [С'-Ч']</p>	<p>Закріплення диференціації звуків у відображеній і самостійній вимові.</p> <p>Удосконалення умінь розрізняти звуки за твердістю-м'якістю.</p> <p>Розвиток фонематичної диференції на матеріалі приголосних (с – ч):</p> <ul style="list-style-type: none"> – в ізольованій позиції; – в складах і словах; – в словосполученнях і реченнях; – в текстах.
19	<p>Диференціація звуків [Ч – Ц] [Ч' – Ц']</p>	<p>Закріплення умінь розрізняти звуки за твердістю-м'якістю.</p> <p>Формування ритмічної та звуко-складової структури слова.</p> <p>Розвиток фонематичної диференціації на матеріалі приголосних звуків (ч – ц):</p> <ul style="list-style-type: none"> – в ізольованій позиції; – в складах і словах; – в словосполученнях і реченнях; – в текстах.
20	<p>Постановка, автоматизація звукосполучення [шч]</p>	<p>Закріплення правильної артикуляції звуків (ч), (ш).</p> <ul style="list-style-type: none"> – відпрацювання комплексу артикуляційних вправ шляхом видиху крізь витягнуті трубочкою губи та повітряного струменя, направлено по середині язика вгору.

	Диференціація звуків [Ч – Ш] [Ч' – Ш']	Формування умінь розрізняти звуки за твердістю-м'якістю. Закріплення правильної вимови звуків (ч), (ш) у: – складах різних типів; – словах; – чистомовках; – віршах. Удосконалення вимови звуків (ч) – (ш). Фонетико-орфографічне зіставлення.
21	Диференціація звуків [Ч – Т] [Ч' – Т']	Закріплення умінь розрізняти звуки за твердістю-м'якістю. Розвиток фонематичної диференціації в: – ізольованій позиції; – складах і словах; – словосполученнях і реченнях; – текстах. Формування умінь чітко вимовляти одно-, дво-, трискладові слова із звуками (ч-т).
22	Диференціація звуків [Ч – С] [Ч' – С']	Формування умінь правильно вимовляти звуки (ч-с) у: – відкритих і закритих складах; – зі збігом двох приголосних та з'єднань. Закріплення умінь розрізняти звуки за твердістю-м'якістю. Формування умінь: – визначати послідовність приголосного звука у ряді приголосних; – робити аналіз і синтез відкритих складів; – виділяти перший приголосний та складотворчий голосний звук зі слів; – володіти термінами «звук», «склад», «слово», «голосний звук», «приголосний звук»; Розвиток фонематичної диференціації на матеріалі приголосних (ч-с): – в ізольованій позиції; – в складах і словах; – в словосполученнях і реченнях; – в текстах. Закріплення умінь вільно користуватися набутими навичками у самостійному усному мовленні.
23	Диференціація звуків [Ч – Ш]	Розвиток артикуляційних рухів мовленнєвого апарату, кінестетичних відчуттів та уявлень, мовленнєвого дихання. Формування ритмічної та звуко-складової структури слова. Закріплення диференціації звуків, що артикуляційно близькі за звучанням

		<p>в ізолюванні позиції; – в складах і словах; – в словосполученнях і реченнях; – в текстах.</p>
24	<p>Диференціація звуків [Ж – Ч – Ш]</p>	<p>Закріплення навички правильного вимовляння звуків (ж -ч- ш) у словах, реченнях. Закріплення диференціації звуків, артикуляційно близьких за звучанням. Розвиток умінь впізнавати, розрізняти й виділяти звуки у словах. Формування умінь визначати місце звука в слові по відношенню до інших звуків (який звук за рахунком, перед яким звуком чується або після якого звуку вимовляється у слові).</p>
25	<p>Постановка, автоматизація звуків [л], [в]</p> <p>Диференціація звуків [Л-В]</p>	<p>Розвиток артикуляційного апарату (сили, точності, координованості, синхронності), кінестетичних відчуттів та уявлення. Розвиток мовленнєвого дихання. Формування умінь правильно вимовляти звуки (л-в). Закріплення диференціації звуків, артикуляційно близьких за звучанням: – в ізолюванні позиції; – в складах і словах; – в словосполученнях і реченнях; – в текстах.</p>
26	<p>Робота над звукосполученням [йі]</p> <p>Диференціація звуків [Л-Ї]</p>	<p>Розвиток фонаційного видиху. Формування умінь визначати місце звука (л, ї) у словах. Моделювання однокладових слів. Розвиток фонематичної диференціації на матеріалі приголосних (л-ї): – в ізолюванні позиції; – в складах і словах; – в словосполученнях і реченнях; – в текстах.</p>
27	<p>Диференціація звуків [Л-Й]</p>	<p>Розвиток артикуляційного апарату (сили, точності, координованості, синхронності), кінестетичних відчуттів та уявлення. Формування ритмічної звуко-складової структури слова. Розвиток фонематичної диференціації на матеріалі приголосних звуків (л-й): – в ізолюванні позиції; – в складах і словах; – в словосполученнях і реченнях; – в текстах.</p>
		<p>Формування правильної артикуляції звука (р). Відпрацювання комплексу артикуляційних</p>

28	Робота над звуками [Р-Р']	<p>вправ для постановки звука.</p> <p>Розвиток черевно-грудного типу дихання.</p> <p>Виховання сильного цілеспрямованого повітряного струменя, направленого на середину язика.</p> <p>Закріплення правильної вимови у:</p> <ul style="list-style-type: none"> – відкритих складах; – закритих складах; – під час збігу приголосних та звукосполученнях. <p>Закріплення умінь розрізняти звуки за твердістю-м'якістю.</p> <p>Формування умінь визначати місце звука (р, р') у словах, спільного звука в низці слів, першого і останнього звуків.</p>
29	Диференціація звуків [Р-Л]	<p>Закріплення диференціації і уточнення вимови звуків (л, р);(л', р') та виділення їх з ряду:</p> <ul style="list-style-type: none"> – звуків; – складів, – на початку, в кінці, в середині слова, в різних положеннях. <p>Формування умінь розрізнявати звуки, які відрізняються артикуляційними укладами (р-л). Фонетико-орфографічне зіставлення.</p> <p>Закріплення вільного користування набутими навичками у самостійному усному мовленні.</p>
Диференціація африкатів, звукосполучення		
30	Закріплення у різних фонетичних позиціях і формах усного мовлення звуків [ДЗ] – [ДЗ'], [ДЗ'] – [Ц'], [ДЗ] – [Ц], [ДЖ] – [Ч], [ДЗ] – [ДЖ], [ШЧ] – [С], [ШЧ] – [Ч], [ШЧ] – [Ш]	<p>Відпрацювання комплексу артикуляційних вправ, необхідних для правильної артикуляції звукосполучень.</p> <p>Розвиток умінь впізнавати, розрізняти й виділяти звуки та звукосполучення у словах.</p> <p>Закріплення умінь порівнювати артикуляцію звуків. Розвивати фонематичну диференціацію звуків:</p> <ul style="list-style-type: none"> – в ізольованій позиції; – в складах і словах; – в словосполученнях і реченнях; – в текстах. <p>Формування слухового, зорового та кінестетичного образу фонем, їх виокремлення на фоні слова.</p> <p>Закріплення умінь правильно вимовляти поставлені, автоматизовані звуки та диференціювати їх на слух.</p>
Контрольно-підсумковий етап		

31	Діагностика стану сформованості звуковимови	Обстеження вимови: — самостійної; — відображеної; — ізольованої.
----	---	---

Розділ підготували:

Пригода Зоряна Степанівна, канд. пед. наук, ст. наук. співробітник лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки НАПН України.

Костенко Світлана Миколаївна, вчитель початкових класів, логопед КЗ КОР «Васильківська спеціальна школа-інтернат I-II ступенів».

Розділ 2

Корекція та розвиток фонематичних процесів

Пояснювальна записка

Тяжкі порушення мовлення (ТПМ) – це низка розладів мовлення (афазія, дизартрія, ринолалія, заїкання), які супроводжуються загальним його недорозвитком тяжкого ступеня та характеризуються різко вираженою обмеженістю засобів мовленнєвого спілкування в умовах нормального слуху та збереженого інтелекту (Л.С. Волкова). Спільні особливості прояву дефекту за умови різних первинних аномалій мовленнєвого розвитку є визначальними для створення методичних систем, а організація всього педагогічного процесу в школах для дітей з ТПМ відбувається з позицій системного підходу, який передбачає взаємопов'язане формування фонетичних, фонематичних і лексико-граматичних компонентів мовлення.

Писемне мовлення, як відомо, формується на базі усного, а відхилення в його формуванні перешкоджають успішному опануванню предметів мовного циклу. Для опанування грамотою необхідною основою є психофізіологічна готовність дитини, основними умовами якої є достатній рівень розумового розвитку та усного мовлення, а саме зв'язного мовлення, правильності звукового оформлення мовлення та лексико-граматичної його сторони. Недоліки з боку зазначених компонентів негативно впливають на навчання читання та письма та, в окремих випадках, провокують виникнення стійких розладів у писемному мовленні. На час ознайомлення дітей з графічними образами звуків у них мають бути сформованими вміння виділяти окремий звук у слові та визначати послідовність звуків слова. Ці вміння забезпечуються достатнім рівнем сформованості фонематичних процесів – сприймання, уявлення, звукового аналізу та синтезу слів. Зазначені функції залежать від рівня розвитку слухової уваги, пам'яті та слухового контролю, а також достатнього рівня розвитку розумових операцій.

З метою ефективної організації корекційної роботи ще під час планування та добору завдань вчителю-логопеду необхідно дотримуватись послідовності визначених етапів становлення фонематичних процесів відповідно до психолінгвістичної періодизації розвитку мовлення:

- 1) фонематичне сприймання;
- 2) фонематичні уявлення (головною умовою виконання завдань є абсолютне виключення артикулювання слів дитиною, а також виключення опори на слухове сприймання. Тобто дитина має виконувати завдання без проговорювання слів чи то педагогом, чи то самостійно);
- 3) звуковий аналіз у зовнішньому плані (тобто з опорою на слухове сприймання слова, вимовлюваного педагогом (що є легшим варіантом завдання), або дитиною (більш складний варіант завдання));
- 4) звуковий синтез у зовнішньому плані;
- 5) звуковий аналіз у внутрішньому плані (тобто без опори на слухове сприймання слова, без будь-якого проговорювання чи то артикулювання, виключно за уявленням);
- 6) звуковий синтез у внутрішньому плані.

На першому корекційному етапі основною умовою виконання завдань з розвитку фонематичних процесів є їх виконання дитиною без опори на власне вимовляння. Робота на заняттях має спрямовуватись на розвиток фонематичних процесів на основі еталонного вимовляння логопеда (фонематичне сприймання, звуковий аналіз та синтез).

На другому корекційному етапі роботу має бути спрямовано на розвиток фонематичного сприймання (з опорою на еталонну вимову педагога), звукового аналізу й синтезу (з опорою на власну вимову) та фонематичні уявлення.

На третьому корекційному етапі роботу має бути спрямовано на вдосконалення фонематичних процесів – уявлення, звукового аналізу та синтезу – лише за уявленням (без залучення слухової та артикуляційної аналізаторних систем).

Завдання до кожного етапу мають добиратись за принципом поступового ускладнення, що, на нашу думку, забезпечить високу гнучкість корекційної методики та, відповідно, сприятиме її ефективності (за умов правильно визначеного механізму порушення). Розглянемо детальніше особливості добору матеріалу та принцип його використання на кожному з корекційних етапів.

Під час роботи над розвитком фонематичного сприймання, простих форм аналізу та синтезу матеріал пропонується лише з еталонного звучання логопеда, максимально уникаючи впливу недоліків вимовляння учнями. До завдань на початковому етапі мають входити найпростіші для сприймання та оперування звуки, звукові комплекси та слова (від односкладових до складніших за будовою – дво-, три- й чотирискладових). Матеріал має плавно та поступово насичуватись складними для вимовляння фонемами. Таким чином, удосконалення фонематичних процесів відбуватиметься за рахунок поступового розвитку фонематичного сприймання (починаючи, за необхідності, з перцептивного рівня) за допомогою опори на правильну вимову логопеда.

На другому корекційному етапі під час роботи з розвитку фонематичного слуху основним стає матеріал, що містить звуки, які діти вимовляють неправильно. Виконуючи завдання з розвитку звукового аналізу та синтезу, діти спираються на власне артикулювання. Такий принцип добору матеріалу та виконання завдань зумовлений тим, що в цей період корекції вимова учнів уже певним чином скомпенсована, більшість раніше неправильно вимовлюваних фонем перебуває на етапі активної автоматизації й вимагає постійного залучення уваги до них дитини. Це не є занадто складним та непосильним завданням для молодших школярів з ТПМ. Таким чином, підвищення складності завдань має відбуватися не лише за рахунок ускладнення самого матеріалу, а й за рахунок зміни опори під час роботи з ним.

На третьому корекційному етапі матеріал до завдань з розвитку слухових фонематичних процесів має бути максимально насиченим складними для вимовляння звуками, а також багатоскладовими словами зі збігом приголосних. Такі спеціально створені умови вимагають достатньо високого рівня концентрації уваги до фонемного складу слів, скомпенсованості недоліків звуковимови та певного рівня сформованості фонематичних процесів. Розвиток та вдосконалення останніх відбувається за рахунок зміни умов уже звичних завдань. Так, під час виконання звукового аналізу слів для дітей залишатиметься провідною єдиною опорою – власне уявлення.

Представлена поетапність у роботі з розвитку фонематичного слуху дозволить педагогові реалізувати диференційований підхід відповідно до механізму порушення, тобто дасть можливість організувати роботу з того щабля розвитку, на якому знаходиться дитина.

№	Зміст корекційно-розвиткової роботи	Мета та завдання корекційно-розвиткової роботи
Діагностичний етап		
1	Діагностика стану сформованості слухових процесів та фонематичного слуху	Обстеження: <ul style="list-style-type: none"> • слухового сприймання, уваги, пам'яті, контролю; • фонематичного сприймання, уявлення, звукового та складового аналізу і синтезу.
Підготовчий етап		

2	Слухове сприймання, увага	<p>Розвиток чуття ритму. Диференціація немовленнєвих звуків за силою та довжиною звучання, висотою, тембром:</p> <ul style="list-style-type: none"> • гучних-тихих; • довгих-коротких; • високих-низьких; • приємних (лагідних, добрих), неприємних (грубих, злих). <p>Удосконалення слухової уваги за рахунок розвитку вміння помічати та виокремлювати на слух:</p> <ul style="list-style-type: none"> • «зайве» слово, що не підходить за змістом у реченні; • «зайве» речення, що не підходить за змістом у невеличкому тексті; • «зайве» слово, що не підходить за змістом, але подібне за римою у вірші.
3	Слухова пам'ять	<p>Удосконалення та розвиток процесів цілеспрямованого запам'ятовування та відтворення на матеріалі:</p> <ul style="list-style-type: none"> • логічно пов'язаних між собою слів; • логічно пов'язаних між собою пар слів; • ряду протилежних за значенням пар слів; • слів, не пов'язаних між собою тематичними ознаками; • ряду логічно не пов'язаних між собою пар слів; • ряду звуків; • ряду складів.
4	Слуховий контроль	<p>Розвиток слухового контролю на матеріалі:</p> <ul style="list-style-type: none"> • спеціально спотворених педагогом звуків у словах; • віршів, що містять слова, які не відповідають змісту; • речень, що містять слова, які не відповідають змісту; • невеличких текстів, що містять речення, які не відповідають змісту.
Основний корекційно-розвивальний етап		
5	Фонематичне сприймання (перцептивний рівень)	Розвиток вміння розрізняти мовленнєві та немовленнєві звуки.
6	Фонематичне сприймання	<p>Удосконалення та розвиток умінь виокремлювати на слух:</p> <ul style="list-style-type: none"> • слова з-поміж слів, схожих за лексичним значенням; • звуку з-поміж інших звуків (далеких за акустико-артикуляційними ознаками); • звуку з-поміж інших звуків (близьких

		<p>за акустико-артикуляційними ознаками);</p> <ul style="list-style-type: none"> • складу з-поміж інших складів (далеких за акустико-артикуляційними ознаками); • складу з-поміж інших складів (близьких за акустико-артикуляційними ознаками); • звуку на фоні односкладових слів, що містять далекі за акустико-артикуляційними ознаками звуки; • звуку на фоні односкладових слів, що містять близькі за акустико-артикуляційними ознаками звуки; • звуку на фоні двоскладових слів, що містять далекі за акустико-артикуляційними ознаками звуки; • звуку на фоні двоскладових слів, що містять близькі за акустико-артикуляційними ознаками звуки; • звуку на фоні трискладових слів, що містять далекі за акустико-артикуляційними ознаками звуки; • звуку на фоні трискладових слів, що містять близькі за акустико-артикуляційними ознаками звуки; • звуку на фоні чотирискладових слів, що містять далекі за акустико-артикуляційними ознаками звуки; • звуку на фоні чотирискладових слів, що містять близькі за акустико-артикуляційними ознаками звуки. <p>Розвиток диференціації голосних та приголосних, твердих та м'яких (напівм'яких), дзвінких та глухих звуків (тощо), а також звукосполучень з опорою на слухове сприймання:</p> <p>[a]-[o], [o]-[y], [a]-[o]-[y], [i]-[e], [i]-[и], [e]-[и], [i]-[e]-[и], [б]-[б'], [п]-[п'], [м]-[м'], [в]-[в'], [ф]-[ф'], [г]-[г'], [к]-[к'], [г]-[г'], [д]-[д'], [т]-[т'], [с]-[с'], [з]-[з'], [н]-[н'], л-л», [б]-[п], [б]-[п]-[м], [м]-[н], [б]-[д], [д]-[т], [в]-[ф], [г]-[к], [г]-[г], [г]-[х], [г]-[к]-[х], [г]-[к]-[г]-[х], [м]-[н], [л]-[й], [р]-[л], [з]-[с], [з]-[ц]-[с], [ж]-[ш], [ч]-[ш], [ж]-[ч]-[ш], [ц]-[ч], [ш]-[щ], [ч]-[щ], [с]-[ш], [з]-[ж], [дж]-[дз].</p> <p>Удосконалення вміння розрізняти слова-пароніми.</p>
7	Фонематичні уявлення	<p>Уточнення та формування правильного фонетичного образу слова.</p> <p>Розвиток фонематичних уявлень на матеріалі</p>

		<p>одно-, дво-, трискладових (і більше) слів зі звуками:</p> <ul style="list-style-type: none"> • що вимовляються дитиною вірно; • що замінюються чи змішуються у мовленні дитини. <p>Розвиток диференціації голосних та приголосних, твердих та м'яких, дзвінких та глухих звуків, а також звукосполучень за уявленням:</p> <p>[a]-[o], [o]-[y], [a]-[o]-[y], [i]-[e], [i]-[и], [e]-[и], [i]-[e]-[и], [б]-[б'], [п]-[п'], [м]-[м'], [в]-[в'], [ф]-[ф'], [г]-[г'], [к]-[к'], [г]-[г'], [д]-[д'], [т]-[т'], [с]-[с'], [з]-[з'], [н]-[н'], л-л», [б]-[п], [б]-[п]-[м], [м]-[н], [б]-[д], [д]-[т], [в]-[ф], [г]-[к], [г]-[г], [г]-[х], [г]-[к]-[х], [г]-[к]-[г]-[х], [м]-[н], [л]-[й], [р]-[л], [з]-[с], [з]-[ц]-[с], [ж]-[ш], [ч]-[ш], [ж]-[ч]-[ш], [ц]-[ч], [ш]-[щ], [ч]-[щ], [с]-[ш], [з]-[ж], [дж]-[дз].</p> <p>Розвиток вміння добирати слова за звуковою схемою.</p>
8	Звуковий аналіз у зовнішньому плані	<p>Розвиток звукового аналізу з опорою на слухове сприймання слова, що вимовляється педагогом на матеріалі одно-, дво-, три-, чотирискладових (і більше) слів.</p> <p>Розвиток звукового аналізу з опорою на слухове сприймання слова, що вимовляється дитиною на матеріалі одно-, дво-, три-, чотирискладових (і більше) слів.</p> <p>Розвиток вміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> • визначати перший звук у слові; • визначати наголошений голосний; • визначати останній звук у слові; • визначати кількість голосних у слові; • визначати кількість приголосних у слові; • визначати послідовність звуків у слові; • визначати кількість звуків у слові; • виконувати якісний аналіз звукового складу слова.
9	Звуковий синтез у зовнішньому плані	<p>Розвиток звукового синтезу:</p> <ul style="list-style-type: none"> • з опорою на слухове сприймання звуків, що вимовляються педагогом; • з опорою на слухове сприймання звуків, що вимовляються дитиною. <p>Розвиток вміння складати слова з трьох, чотирьох, п'яти і більше звуків.</p> <p>Формування та удосконалення вміння розв'язувати звуко-буквені ребуси.</p>
10	Звуковий аналіз у внутрішньому плані	<p>Розвиток звукового аналізу без опори на слухове сприймання слова.</p>

		<p>Розвиток вміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> • визначати перший звук у слові; • визначати наголошений голосний; • визначати останній звук у слові; • визначати кількість голосних у слові; • визначати кількість приголосних у слові; • визначати послідовність звуків у слові; • визначати кількість звуків у слові; • виконувати якісний аналіз звукового складу слова.
11	Звуковий синтез у внутрішньому плані	<p>Розвиток звукового синтезу без опори на слухове сприймання (за уявленням).</p> <p>Розвиток вміння складати слова з двох, трьох, чотирьох, п'яти і більше звуків (букв).</p> <p>Формування та удосконалення вміння розв'язувати звуко-буквені ребуси (без промовляння відповідних звуків).</p>
12	Складовий аналіз у зовнішньому плані	<p>Розвиток складового аналізу з опорою на слухове сприймання слова, що вимовляється педагогом на матеріалі одно-, дво-, три-, чотирискладових (і більше) слів.</p> <p>Розвиток складового аналізу з опорою на слухове сприймання слова, що вимовляється дитиною на матеріалі одно-, дво-, три-, чотирискладових (і більше) слів.</p> <p>Розвиток вміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> • визначати послідовність складів у слові; • визначати кількість складів у слові; • визначати наголошений склад у слові; • визначати перший склад у слові; • визначати останній склад у слові; • розрізняти відкритий та закритий склад; • визначати кількість відкритих та закритих складів у слові (виконувати якісний складовий аналіз слова).
13	Складовий синтез у зовнішньому плані	<p>Розвиток складового синтезу:</p> <ul style="list-style-type: none"> • з опорою на слухове сприймання складів, що вимовляються педагогом; • з опорою на слухове сприймання складів, що вимовляється дитиною. <p>Розвиток вміння складати слова з двох, трьох, чотирьох і більше складів.</p> <p>Формування та удосконалення вміння розв'язувати буквено-складові ребуси.</p>
14	Складовий аналіз у внутрішньому плані	<p>Розвиток складового аналізу без опори на слухове сприймання слова.</p> <p>Розвиток вміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> • визначати послідовність складів у

		<p>слові;</p> <ul style="list-style-type: none"> • визначати кількість складів у слові; • визначати наголошений склад у слові; • визначати перший склад у слові; • визначати останній склад у слові; • розрізняти відкритий та закритий склад; • визначати кількість відкритих та закритих складів у слові (виконувати якісний складовий аналіз слова).
15	Складовий синтез у внутрішньому плані	<p>Розвиток складового синтезу без опори на слухове сприймання (за уявленням). Розвиток вміння складати слова з двох, трьох, чотирьох, п'яти і більше складів. Формування та удосконалення вміння розв'язувати буквено-складові ребуси (без промовляння відповідних звукокомплексів).</p>
Контрольно-підсумковий етап		
16	Діагностика стану сформованості слухових процесів та фонематичного слуху	<p>Обстеження:</p> <ul style="list-style-type: none"> • слухового сприймання, уваги, пам'яті, контролю; • фонематичного сприймання, уявлення, звукового та складового аналізу і синтезу.

Розділ підготували:

Ільяна Валентина Михайлівна, канд. пед. наук, ст. наук. співробітник лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки НАПН України.

Вернигора Галина Яківна, вчитель початкових класів, логопед КЗ КОР «Васильківська спеціальна школа-інтернат І-ІІ ступенів».

Розділ 3

Корекція темпо-ритмічної та ритміко-інтонаційної сторін мовлення

Пояснювальна записка

Порушення темпо-ритмічної сторони мовлення є однією із складних та поширених проблем в логопедії. Дані порушення спостерігаються в низки молодших школярів з мовленнєвою патологією, що значно утруднює їхнє навчання. Порушення темпо-ритмічної сторони мовлення може проявлятися у різному ступені важкості. Легкий та середній ступінь не створює дискомфорту дитині, а в складних випадках мовлення дитини незрозуміле і створює значний комунікативний бар'єр в її спілкуванні.

Усі складові усного мовлення об'єднує та координує темпо-ритмічна організація мовленнєвої діяльності. Порушення темпо-ритмічної сторони мовлення можуть бути несудомного характеру:

- брадилалія — патологічне сповільнення темпу мовлення,
- тахилалія — патологічне пришвидшення темпу мовлення,
- ринопалія — порушення просодичної сторони мовлення, спричинене вродженим незрощенням губи та піднебіння;

та судомного характеру:

- заїкання — порушення темпу, ритму та плавності усного мовлення, зумовлене судомним станом артикуляційного апарату.
- дизартрія — порушення просодичної сторони мовлення, внаслідок недостатньої іннервації мовленнєвого апарату.

Патологічне мовлення внаслідок вад темпо-ритмічної сторони має свою природу походження і потребує корекційних заходів.

Логопедична робота з подолання порушення темпо-ритмічної сторони мовлення включає в себе 3 етапи: діагностичний (визначення причин виникнення порушення), власне корекційний етап (корекційна робота) та контрольний. Враховуючи специфіку дефекту, корекційний етап поділяється на два підетапи: немовленнєвий та мовленнєвий. Таким чином, корекційно-розвивальна робота направлена на внутрішнє та зовнішнє мовлення. Тривалість кожного етапу вчитель-логопед планує, враховуючи фізіологічні та психологічні особливості кожної дитини зокрема.

Послідовність корекційної роботи при порушенні темпо-ритмічної сторони мовлення:

- **Немовленнєвий етап**
- встановлення контакту з дитиною (індивідуальний підхід);
- робота над розвитком емоційно-вольової та особистісної сфери;
- робота над правильним фізіологічним та мовленнєвим диханням;
- робота на чуттям ритму;
- робота над чуттям темпу.

Тривалість кожного етапу планує корекційний педагог згідно обстежень групи.

2. Мовленнєвий етап

- робота над наголосом, силою голосу;
- робота над мелодійністю мовлення (паузи, дикція, тембр, інтонаційність)

3. Розвиток моторних функцій.

4. Корекційна робота з подолання вад темпо-ритмічної сторони мовлення за допомогою логоритміки.

Враховуючи сучасні тенденції в спеціальній педагогіці широко застосовують інформаційно комунікативні технології (ІКТ). ІКТ відкриває ширші можливості для творчості та полегшення процесу навчання учнів з ТПМ, викликаючи позитивні емоції в учнів молодших класів з даним порушенням і мотивуючи їх до подальшого навчання.

В корекційно-навчальній роботі доцільно застосовувати такі засоби, як корекційно-розвивальні комп'ютерні програми, комп'ютерні тренажери, відеопрезентації, навчальні відеоролики, караоке, відеоігри та ін.

Всі напрями корекційної роботи розроблено згідно з поетапністю подолання вад темпо-ритмічної сторони мовлення, враховуючи системний підхід та сучасні тенденції в роботі вчителя-логопеда.

№	Зміст корекційно-розвиткової роботи	Мета корекційно-розвиткової роботи
Діагностичний етап		
1	Психолого-педагогічне обстеження дітей	Обстеження: <ul style="list-style-type: none"> • стану анатомічної будови мовленнєвого апарату дитини • голосу (темпу, ритму, тембру) • типу дихання дитини • мовленнєвого розвитку (стану сформованості всіх сторін мовлення); • зорового сприймання, уваги, пам'яті, контролю; • слухового сприймання, уваги, пам'яті, контролю; • інтелектуального розвитку
Немовленнєвий етап		
2	Розвиток емоційно-вольової та особистісної сфери Знайомство з дитиною. Налагодження контакту. Режим мовчання. Прослуховування ритмівок, аудіозаписів дитячих віршів, казок, ритмічної музики, звуків природи.	Формування емоційно-позитивних відчуттів під час корекційно-розвивального навчання. Розвиток мотиваційного та вольового компонентів особистості за допомогою ігор та аудіозаписів. Розвиток сенсорних відчуттів: <ol style="list-style-type: none"> 1. ігри з крупами, природними матеріалами, клаптиками тканин, хутра, гудзиками, піском, геометричними фігурами, мозаїкою. Розвиток слухових функцій та операцій: <ul style="list-style-type: none"> - на немовленнєвому матеріалі (відстукування ритмічних малюнків) - прослуховування ритмівок, аудіозаписів дитячих віршів, казок, ритмічної музики, звуків природи.
Робота над фізіологічно правильним мовленнєвим диханням		
3	Розвиток фізіологічного та мовного дихання. Послідовність роботи над формуванням мовного дихання за О. М. Стрельниковою	Формування: <ul style="list-style-type: none"> • правильного діафрагмального дихання; • нормалізації ритму вдиху і збільшення обсягу видиху; • вміння виконувати статичні вправи

		<p>для розвитку ротового видиху;</p> <ul style="list-style-type: none"> • навички тривалого мовленнєвого видиху; • вміння раціонального, ощадливого видиху у процесі вимови звуків (проводиться разом з розвитком артикуляції звуків); • вміння слухати та виконувати інструкції під час дихання; • орієнтування у виборі зразку наслідування запропонованих вчителем (відображено за вчителем, за динамічним зображенням, за статичним зображенням із прогнозуванням закінчення вправи, за вказівкою чи інструкцією, імітацією дії за словесним поясненням); • вміння починати вправу із вдиху носом; • вимови складів і звуконаслідувань; • правильного мовного дихання у процесі промови (проголошення на одному видосі від 2 до запланованих 4 слів і фраз, містять від 5 до 7 слів); • навички розрізнення інтонації у дорослих.
4	<p>Робота над ритмічною стороною мовлення Дрібна моторика. Пальчикові вправи, вправи на розслаблення-напруження. Самомасаж рук.</p>	<p>Формування уявлення про:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ритм, його утворення, • паузу, вміння передавати емоційні стани • вміння сприймати ритм в русі • вміння відтворювати ритмічні структури різної складності (без опори на зоровий аналізатор)
5	<p>Робота над відчуттям темпу Артикуляційний апарат. Вправи на розвиток рухливості нижньої щелепи, язика, губ. Самомасаж язика.</p>	<p>Формування:</p> <ul style="list-style-type: none"> • вміння чути уповільнення і прискорення темпу; • вміння виконувати вправи на зміну темпу: від повільного до швидкого (з опорою на зоровий аналізатор); • поняття слухової диференціації компонентів інтонації: відтворювати певний звук голосніше від інших, вміти робити паузи; • вміння виконувати органами артикуляційного апарату статичні та

		<p>динамічні вправи;</p> <ul style="list-style-type: none"> • вміння одночасно поєднувати артикуляційні вправи із руховими вправами тіла; • контролю мовного дихання. <p>Розвиток рухової пам'яті.</p>
Мовленнєвий етап		
6	<p>Робота на наголосом Голосові вправи. М'яка атака голосу. Сила голосу. Міміка. Самомасаж обличчя.</p>	<p>Розвиток:</p> <ul style="list-style-type: none"> • вміння виконувати голосові вправи • м'якої атаки голосу • сили голосу (робота проводиться із голосними звуками) • тренування динамічного діапазону голосу (голосно-тихо, з поступовим затиханням голосу, з поступовим посиленням, від беззвучної артикуляції до гучного вимовляння). • вміння проспівувати ряд голосних на плавному видиху, проспівувати голосні, виділяючи наголосом один із них • вміння злито вимовляти декілька голосних на різкому видиху • вміння мімікою супроводжувати голосові вправи • вміння підбирати міміку до прослуханого твору • вміння контролювати переключення дихання • вміння рухатись у відповідному темпі із супутніми рухами
7	<p>Робота над паузами Імітація дій за малюнком, за словесною інструкцією, за умовними позначеннями.</p>	<p>Розвиток вміння розставляти паузи на матеріалі звукокомплексів та складів.</p> <p>Формування:</p> <ul style="list-style-type: none"> • навички встановлення логічних центрів • вміння відчувати паузи • вміння передбачати м'язове напруження та розслаблення • вміння вимовляти звукокомплекси, склади у різному темпі за наслідуванням мовлення вчителя-логопеда
8	<p>Робота над дикцією Голосова атака м'яка тверда. Структура слова, речення.</p>	<p>Формування:</p> <ul style="list-style-type: none"> • вміння застосовувати голосову атаку

	Орієнтація в просторі відносно предметів, людей.	<p>звук (м'яка-тверда)</p> <ul style="list-style-type: none"> • вміння поєднувати мовленнєві та немовленнєві звуки, супровідними рухами, мімікою, силою голосу • вміння прогнозувати слово, словозміну • навички рухатись в просторі за словесною інструкцією, за схематичним зразком • вміння промовляти слова, фрази у різному темпі за наслідуванням мовлення вчителя-логопеда
9	<p>Робота над тембром мовлення.</p> <p>Імітація дій за зразком, за словесною інструкцією, створення образу за прослуханим твором.</p>	<p>Формування:</p> <ul style="list-style-type: none"> • вміння прогнозувати наслідок дії та зміну емоційного стану, сили голосу. • вміння змінювати висоту і тон голосу • вміння виконувати діалогічні сценки, працювати в парах із співдружним виконанням рухів • вміння працювати в групі, взаємодіючи між собою, із розподілом мовленнєвого матеріалу із залученими особами <p>Розвиток слухової та зорової пам'яті.</p>
10	<p>Робота на інтонаційною стороною мовлення</p> <p>Тривалість синтагматичного ударного голосного. Використання комплексної релаксаційної гімнастики. Інсценізація прослуханих чи прочитаних творів. Самостійне моделювання ситуацій.</p>	<p>Формування:</p> <ul style="list-style-type: none"> • вміння використовувати тривалий синтагматичний ударний голосний • навички розрізнення, використання дорослими інтонаційних засобів виразності у мовленні • вміння аналізувати свою поведінку, мовлення, давати оцінку діям товаришів • розуміння значення удосконалення виразності власного зв'язного мовлення для спілкування • вміння ритмічно оформлювати мовлення (просодичні характеристики голосу) • вміння вживати паузи та логічні наголоси • вміння відчувати жанрову специфіку творів та передавати їх у монологічному мовленні, співі, діалогічному мовленні • культури мовлення
Розвиток моторних функцій		

	Загальна моторика	Розвиток загальної моторики на матеріалі: <ul style="list-style-type: none"> • вправ на релаксацію • вправ на перерозподіл навантаження на різні частини тіла • вправ на переключення «напруження-розслаблення»
	Дрібна моторика	Розвиток дрібної моторики на матеріалі: <ul style="list-style-type: none"> • вправ з пальчикової гімнастики • вправ на розслаблення-напруження • вправ спрямованих на самомасаж рук
	Артикуляційний апарат Міміка	Розвиток артикуляційного апарату та м'язів на матеріалі: <ul style="list-style-type: none"> • вправ на розвиток рухливості нижньої щелепи, язика, губ • вправ, спрямованих на самомасаж язика • вправ, спрямованих на самомасаж обличчя
Корекційна робота над темпо-ритмічною стороною мовлення за допомогою логоритміки		
	Корекційна робота за допомогою логоритміки	Розвиток у дітей: <ul style="list-style-type: none"> • творчої активності • впевненості в своїх силах, витримці, вольових рисах характеру • психічних процесів і властивостей: пам'яті, уваги, мислення, регулювання процесів збудження і загальмування • слухової уваги і пам'яті • музичного сприймання • рухового апарату (рівноваги, свободи рухів, зняття надлишкової м'язової напруги, поліпшення орієнтації у просторі, координації рухів) • правильної постави • рухових навичок • сили і витривалості.
Контрольний етап		
19	Діагностика стану сформованості темпо-ритмічної сторони мовлення	Обстеження: <ul style="list-style-type: none"> • голосу (темпу, ритму, тембру) • типу дихання дитини • мовленнєвого розвитку (стану сформованості всіх сторін мовлення); • зорового сприймання, уваги, пам'яті, контролю • слухового сприймання, уваги, пам'яті, контролю

--	--	--

Розділ підготували:

Аркадьєва Ольга Олександрівна, канд. пед. наук, наук. співробітник лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки НАПН України.

Хоміцька Тетяна Іванівна, вчитель початкових класів, логопед «КЗ КОР Васильківська спеціальна школа-інтернат І-ІІ ступенів».

Розділ 4

Корекція лексичної сторони мовлення

Пояснювальна записка

У спеціальних школах для дітей з ТПМ об'єктивно існують специфічні утруднення в навчанні учнів, особливо початкової ланки. Вони обумовлені, передусім, наявністю в школярів загального недорозвинення мовлення (ЗНМ), обмеженістю мовленнєвого досвіду, особливостями психічного розвитку (О.Л. Жильцова, Г.А. Каше, Р.Є. Левіна, М.А. Савченко, Є.Ф. Соботович, Л.Ф. Спірова, та інші).

Науковцями (Л.С. Вавіна, Р.Є. Левіна, В.В. Тарасун, Є.Ф. Соботович та інші) встановлено, що рівень розвитку мовлення дітей з ТПМ значно нижчий у порівнянні з їхніми однолітками без патології; можливості сприймання мовлення у таких школярів обмежені, гальмується процес засвоєння ними знань і набуття певних умінь та навичок.

Результати досліджень Л.Ф. Спірової, М.К. Шеремет, В.В. Тарасун, М.В. Шевченко, Е.А. Данілавичюте, Н.В. Чередніченко, В.О. Кондратенко та інших, які присвячені проблемам недорозвинення мовлення, засвідчили, що саме у дітей із ТПМ виникають значні труднощі при оволодінні програмовим матеріалом з рідної мови; підтвердили наявність у дітей із ЗНМ порушень усіх систем мови та підкреслили складність оволодіння такими школярами мовними закономірностями.

Однією з основних сторін мовлення, яка займає центральне місце, є лексична сторона. Недорозвинення лексичної сторони мовлення негативно впливає на засвоєння інших компонентів мовленнєвої системи (граматичної будови, зв'язного мовлення). Найменшою одиницею лексичної сторони мовлення є лексема – слово. Слово прийнято розглядати як первинну, найкоротшу змістовну одиницю мови.

Низка наукових спеціальних досліджень (Н. С. Жукова; Р. Є. Левіна; Л. Ф. Спірова; Г. В. Чиркіна, Т. Б. Філічева та ін.) свідчить про суттєві відхилення та своєрідні особливості формування лексичної системи мовлення дітей із ТПМ.

Недорозвинення лексичної сторони мовлення школярів з ТПМ характеризується помилками, які свідчать про порушення предметної спрямованості слів, дифузний і нестійкий характер лексичних значень, слабку орієнтацію у змістовній стороні слів, обмеженість обсягу семантичних полів.

Порушення формування лексики проявляється в:

- обмеженості словникового запасу;
- різкій невідповідності активного і пасивного словника;
- неточному вживанні слів;
- численних вербальних парафазіях;
- несформованості семантичних полів;
- труднощах актуалізації словника.

Учні з ТПМ мають труднощі в засвоєнні узагальненого значення слова, багатозначності слів, переносного значення слова, в доборі антонімів та синонімів.

Отже, одним із завдань розвитку мовлення учнів з ТПМ початкових класів є робота над словом, *мета* якої – якісне збагачення словника, формування уміння правильно, точно і виразно використовувати в своїй мовленнєвій практиці лексичні структури української мови.

Корекція лексичної сторони мовлення у дітей з мовленнєвою патологією має спиратися на психолінгвістичний підхід, а також на сучасні уявлення про процес розвитку лексики та різноманітні аспекти її вивчення: про структуру значення слова та її розвиток, про семантичні поля і особливості їх формування в онтогенезі.

Основними напрямками корекції лексичної сторони мовлення, покладеними в основу програми, визначено: формування різних рівнів лексичних узагальнень (категоріальне значення слова; контекстуально зумовлене значення слова; узагальнене лексичне значення;

понятійна співвіднесеність слова; абстрактно-узагальнене лексичне значення слова); робота над лексико-семантичними явищами, лексичною системністю (формування семантичної структури слова, робота над явищами антонімії, синонімії, омонімії, багатозначності та прямого і переносного значення слів); робота над формуванням розуміння та вміння самостійно використовувати в мовленні сталі словосполучення; формування смислових відношень та зв'язків між лексичними одиницями на основі включення слів в семантичні поля (синтагматичні та парадигматичні зв'язки слів). Паралельно триває формування розуміння слова як складової одиниці мови.

Корекційна робота за зазначеними напрямками забезпечить розширення словникового запасу та сприятиме уточненню та диференціації лексичних значень слів, формуванню різних рівнів лексичних узагальнень, що виражає слово, а також формуванню лексичної системності.

№	Зміст корекційно-розвиткової роботи	Мета та завдання корекційно-розвиткової роботи
	Діагностика стану сформованості лексичної сторони мовлення	Обстеження сформованості кількісного та якісного рівнів пасивного та активного словника молодших школярів. Дослідження рівнів розвитку: - узагальненого лексичного значення;- понятійної співвіднесеності слова; - абстрактно-узагальненого лексичного значення слова; - лексико-семантичних явищ та лексичної системності (семантична структура слова; явища антонімії, синонімії та багатозначності; пряме і переносне значення слова).
Слово в системі мови		
	Слово як складова одиниця мови	Формування поняття про слово. Розвиток орієнтування на слово як складову одиницю мови й усвідомлення словесного складу речення. Формування аналізу словесного складу речення. Формування уміння виділяти слова з ряду слів, об'єднаних загальною семантичною ознакою, які належать до однієї частини мови, але контрастних за своїм конкретним значенням. Розвиток орієнтації на морфологічні ознаки частин мови (зокрема іменників і дієслів), фіксування уваги на системі найбільш характерних граматичних форм слів (відмінювання іменників, дієвідміна дієслів тощо).
Формування різних рівнів лексичних узагальнень		
	Категоріальне значення слова	Актуалізація активного та пасивного словника учнів (іменники, прикметники, дієслова та ін.), що позначають ряди однорідних предметів чи явищ.
	Контекстуально	Засвоєння різних відтінків контекстуально

	зумовлене значення слова	<p>зумовленого значення слова і його багатозначного змісту.</p> <p>Формування словесних понять, що позначають не конкретні явища навколишнього світу, а його загальні сторони, властивості, стани (<i>мрія, лінь, чесність, хитрий, розумний, турбуватися, співчувати</i>).</p> <p>Формування операцій порівняння слів за значенням, виділення й узагальнення в них загального змісту, перехід до засвоєння переносного значення слова.</p>
	Узагальнене лексичне значення	<p>Засвоєння узагальненого лексичного значення слова (словесного поняття): абстрактних іменників, іменників, що є узагальненим найменуванням осіб з характерними ознаками;</p> <p>прикметників, що позначають внутрішні якості і властивості; дієслів, що позначають стани відчуття і переживання.</p> <p>Слова, що позначають:</p> <ul style="list-style-type: none"> – видові, родові та деякі абстрактні поняття (<i>здоров'я, сила, хоробрість</i> тощо); – власні назви; – осіб за родом їхньої діяльності та професії. <p>Слова, що означають дії предметів:</p> <ul style="list-style-type: none"> – способи руху (<i>ходити, бігати, стрибати, повзати, плавати</i> тощо); – способи вживання їжі (<i>їсти, пити, кусати, гризти, лизати, жувати</i> тощо); – види побутової та сільськогосподарської праці (<i>мити, купати, прати, полоскати, підмітати, чистити, рубати, пиляти, сапати, вигрібати, копати, поливати</i>); – стани (<i>спати, мерзнути, працювати, відпочивати</i>); – дії, пов'язані з навчальною діяльністю (<i>читати, писати, вчити, заучувати, рахувати, віднімати, додавати малювати, клеїти</i>). <p>Слова, що означають властивості предметів:</p> <ul style="list-style-type: none"> – сенсорні ознаки (<i>білий, м'який</i>); – масу (<i>легкий, важкий</i>); – сезонність (<i>зимовий, літній</i>); – матеріал, з якого вони зроблені, (<i>металевий, гумовий</i>); – приналежність (<i>мамин, лисячий, ведмежий</i>). <p>Формування розумових дій та операцій порівняння слів за значенням, виділення й узагальнення в них загального змісту, уміння</p>

		встановлювати логічні зв'язки.
	Понятійна співвіднесеність слова	<p>Засвоєння понятійної співвіднесеності слова.</p> <p>Розвиток лексичної системності, формування семантичних полів.</p> <p>Формування операцій: класифікації предметів, явищ навколишнього світу, порівняння пред'явлених об'єктів, оцінка їх відмінності і подібності, виділення в них загальної семантичної ознаки, комплектування груп еквівалентних предметів.</p>
	Абстрактно-узагальнене лексичне значення слова	<p>Засвоєння абстрактно-узагальненого лексичного значення слова як частини мови, класифікація слів за цими ознаками.</p> <p>Формування уміння співвідносити запитання (<i>хто? що? що робить? який? яка? яке?</i>) з відповідними словами речення або словосполучення. Виділення слів з речення на основі сформованого функціонального використання мовних знаків.</p> <p>Формування практичних уявлень про слово як про самостійного носія значення.</p>
	Слова, що позначають назви предметів	<p>Розвиток навички добору іменників за лексико-граматичним значенням предметності та питаннями <i>хто?, що?</i></p> <p>Формування уміння диференціювати іменники назви істот та неістот, адекватно ставити питання до них.</p> <p>Формування уміння співвідносити запитання непрямих відмінків з іменниками у відповідних відмінкових формах</p> <p>Формування уміння диференціювати іменники від слів з близьким лексико-граматичним значенням (<i>читання-читати, письмо-писати, синька-синій, Україна-український</i>).</p> <p>Формування уміння диференціювати іменники назви істот та неістот, адекватно ставити питання до них.</p> <p>Розвиток уміння визначати практичним способом число іменника (<i>один чи багато</i>), рід іменника шляхом узгодження його з особовим займенником 3-ї особи однини.</p> <p>Уточнення семантико-синтаксичних (граматичних) значень іменників у прийменникових та безприйменникових сполученнях з дієсловами.</p> <p>Закріплення уміння визначати лексико-граматичне значення іменників як назв предметів.</p>

	Слова, що позначають назви дій	<p>Розвиток навички добору дієслів за лексико-граматичним значенням дії та за питаннями <i>що робить?, що робив?, що зробив?, що буде робити?</i></p> <p>Формування уміння диференціювати дієслова від слів з близьким лексико-граматичним значенням (<i>бігати-біг, жовіти-жовтий, лінитися-лінивий-лінь, веселитися-веселий</i>).</p> <p>Удосконалення навички узгоджувати дієслова з іменниками у числі та роді (для дієслів минулого часу).</p> <p>Формування навички творення граматичних форм дієслів доконаного та недоконаного виду, часу за аналогією та самостійно.</p> <p>Формування уміння практичним способом визначати число та рід іменника за узгодженням з ним дієсловом. (Покажи де: <i>іде-ідуть; співає-співають, зайшов-зайшла, намалював-намалювала?</i>).</p>
	Слова, що позначають ознаки предметів	<p>Розвиток уміння добирати прикметники за лексико-граматичним значенням, ознаки предметів та запитаннями.</p> <p>Формування уміння диференціювати запитання <i>який?, яка?, яке?, які?</i> до прикметників у різних родових та числових формах.</p> <p>Розвиток уміння добирати різні ознаки до заданих предметів чи явищ.</p> <p>Формування навички визначати та називати однорідні предмети, що відрізняються за ступнем вираження ознаки (<i>довгий, довший, найдовший</i>).</p> <p>Розвиток уміння узгоджувати прикметники з іменниками у роді числі та відмінку.</p>
	Числівник	<p>Формування вміння впізнавати серед слів числівники, ставити до них питання <i>скільки? який? котрий? котра? котре? котрі?</i>; ставити питання до кількісних і порядкових (<i>без уживання термінів</i>) числівників.</p>
	Займенник	<p>Формування вміння впізнавати серед слів займенники, які вказують на предмети, їх ознаки, кількість, але не називають їх; ставити питання до займенників;</p> <p>упізнавати на слух і в текстах особові займенники; пояснювати їх лексичне значення, роль у реченні;</p> <p>Розвиток уміння будувати словосполучення і речення з особовими</p>

		займенниками; використовувати займенники для зв'язку речень у тексті з метою уникнення лексичних повторів.
	Прислівник	<p>Формування вміння виділяти серед поданих слів прислівники; знати їх основну граматичну ознаку — незмінюваність; ставити до них питання; зв'язувати їх із дієсловами у словосполучення, при побудові речення; поширювати речення найуживанішими прислівниками; добирати до поданого прислівника синоніми й антонім;</p> <p>будувати речення з однорідними прислівниками;</p> <p>пояснювати значення прислівників у тексті;</p> <p>вибирати з-поміж поданих прислівник, який найбільше відповідає змісту речення, тексту.</p>
	Лексико-семантичні явища Лексична системність	
1	Семантична структура слова	<p>Розвиток семантичної структури слова як основи для формування абстрактного мислення.</p> <p>Формування, уточнення і диференціація різних типів лексичних значень (синонімічних, антонімічних, багатозначних, похідних і основних).</p> <p>Формування норм лексичної сполучуваності засвоєних значень слів.</p> <p>Формування розумової операції порівняння, співставлення предметів, явищ за сенсорними ознаками.</p> <p>Корекція словникового запасу на основі формування лексичної сполучуваності слів.</p>
1.1	Антонімія	<p>Формування антонімічних значень слів:</p> <ul style="list-style-type: none"> – підбір антоніма до заданого слова; – пошук слів-антонімів в оповіданнях, прислів'ях; – закінчення речень зі словами-антонімами (<i>вдень світло, а вночі -</i>); – складання речень із заданою парою антонімів. <p>Засвоєння антонімічних значень.</p> <p>Актуалізація слів-антонімів.</p> <p>Розвиток уміння добирати антоніми до заданих частин мови, вживати антоніми в усних і письмових висловлюваннях.</p> <p>Уміння використовувати антоніми для увиразнення мовлення, уникнення повторів слів у текстах.</p> <p>Розвиток уміння добирати антоніми до слів, виражених різними частинами мови і з</p>

		різним рівнем узагальненості.
1.2	Синонімія	<p>Засвоєння синонімічних значень слів:</p> <ul style="list-style-type: none"> – підбір синонімів до ізольованих слів, виражених різними частинами мови; – пояснення відбору слів у синонімічному ряді; – заміна синоніма у реченні, обговорення варіантів значень; – складання речень зі словами синонімічного ряду; – складання розповіді зі словами синонімічного ряду. <p>Актуалізація слів-синонімів.</p> <p>Розвиток умінь добирати синоніми до заданих слів, складати з ними речення (словосполучення), використовувати синоніми для увиразнення мовлення, уникнення повторів слів у текстах.</p> <p>Формування вміння удосконалення навчальних і власних текстів за допомогою синонімів.</p> <p>Розвиток уміння добирати синоніми до слів різних частин мови і з різним рівнем узагальненості.</p>
1.3	Багатозначність (Полісемія)	<p>Формування значення багатозначних слів:</p> <ul style="list-style-type: none"> – визначення багатозначності слів у конкретних ситуаціях (<i>іде годинник, дощ, людина</i>); – пояснення і порівняння значень багатозначних слів (<i>носик у котика, носик у чайника</i>); – підбір близьких за смислом слів до кожного значення багатозначного слова (<i>добра людина – хороша, добра страва – смачна</i>); – складання речень із багатозначними словами; – знаходження багатозначних слів у прислів'ях, скоромовках, літературних творах. <p>Уточнення та розвиток контекстуального значення слова.</p> <p>Розвиток розуміння різноманітних відтінків значення слова та його багатозначності.</p> <p>Формування розуміння значення полісемічних слів, що належать до різних частин мови у різних контекстах; уміння порівнювати значення полісемічних слів у різних контекстах.</p> <p>Розвиток уміння спостерігати за використанням мовленні багатозначних слів, утворювати з ними словосполучення та речення.</p> <p>Розвиток навички використання полісемічних слів у власному мовленні:</p>

		складання словосполучень та речень із заданими полісемічними словами.
4	Пряме і переносне значення	Формування вживання різних частин мови в прямому та переносному значеннях.
5	Омонімія (омофони — <i>коса</i> (дівчини і знаряддя праці); омоформи — <i>моя мати</i> — <i>мати книжку</i> ; омографи (<i>книжки</i> і <i>книжки</i>) — практично, у процесі навчальної роботи	Формування уміння диференціювати значення слів-омонімів у словосполученнях та реченнях, самостійно будувати речення та словосполучення з такими словами.
6	Сталі словосполучення	Формування розуміння найуживаніших фразеологічних виразів за контекстом, ситуацією, шляхом пояснення їхнього значення. Формування вміння самостійно пояснювати значення фразеологізмів та складати з ними речення, використовувати фразеологізми у власному мовленні.
7	Лексико-семантичні поля	Диференціація відношень всередині семантичного поля. Послідовне формування смислових відношень та зв'язків між лексичними одиницями (образних, мотивованих, понятійних). Розвиток та удосконалення системи синтагматичних зв'язків між словами. Формування парадигматичних зв'язків слів, їх різноманітності та домінування. Формування словесних понять, їх диференціація. Формування дії класифікації слів на основі семантичних ознак. Розвиток уміння порівнювати слова за їх значенням.
7.1	Синтагматичні зв'язки слів	Формування лексичної системності. Розширення обсягу семантичних полів та збільшення кількості смислових зв'язків: іменники пов'язуються з прикметниками (<i>книжка — прямокутна</i>); прикметники пов'язуються з іменниками (<i>скляна — склянка</i>); іменники — з дієсловами (<i>собака — гавкає</i>); дієслова — з іменниками (<i>повзе — змія</i>). Формування включення слова у синтагми різних рівнів: словосполучення, речення, текст.
7.2	Парадигматичні зв'язки слів	Формування смислових зв'язків на основі вміння дітей визначати подібність і поєднувати у логічні групи предмети та явища за різними ознаками: сенсорними (колір, величина, форма), внутрішніми якостями та властивостями, функціональним використанням тощо.

Розділ підготували:

Грибань Галина Віталіївна, мол. наук. співробітник лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки НАПН України.

Мельник Ірина Володимирівна, вчитель початкових класів, логопед КЗ КОР «Васильківська спеціальна школа-інтернат І-ІІ ступенів».

Розділ 5

Корекція граматичної сторони мовлення

Пояснювальна записка

Розвиток граматичної компетенції у молодших школярів з мовленнєвими порушеннями відбувається з великими труднощами. Це обумовлено тим, що граматичні значення більш абстрактні, ніж лексичні, а граматична система мовлення організована на основі великої кількості мовних закономірностей. Граматичні операції є досить складними і припускають певний рівень розвитку аналітико-синтетичної діяльності в цілому. У молодших школярів із ТПМ наявні особливості формування граматичних, перш за все морфологічних знань. Внаслідок недостатньої сформованості фонематичної, лексико-граматичної та синтаксичної систем мови у школярів не утворюються мовні узагальнення, необхідні для теоретичного вивчення граматики, у тому числі оволодіння різними видами лінгвістичного аналізу. У школярів виникають труднощі засвоєння предметів мовного циклу, розуміння умови арифметичної задачі, що, у свою чергу, перешкоджає оволодінню повноцінними навичками навчальної діяльності в цілому.

До числа найбільш поширених помилок у граматичній складовій мовлення відносяться: помилки на ненаголошений голосний, особливо кореневий; недостатнє врахування чергування приголосних в корені слова; помилки в закінченнях слів (іменників, прикметників); змішування та уподібнення різних за значенням морфем; неправильне утворення прикметників від іменників; ненормативне вживання словоформ; труднощі засвоєння парадигми відмінювання тощо.

Психолінгвістичний аналіз виявлених граматичних помилок у молодших школярів із ТПМ показує, що в їх основі лежать наступні причини: недостатня сформованість спрямованості уваги на граматичне оформлення мовлення; недостатнє формування, особливо у дітей з моторною алалією, словозмінної та словотворчої моделей внаслідок недостатнього формування операції переносу; недостатнє розуміння значень граматичних морфем; недостатнє відтворення фонетичного складу закінчення слова; недоліки формування практичного морфологічного аналізу; труднощі оперування морфологічним складом слова у процесі його граматичної зміни; недостатнє засвоєння смислових зв'язків між словами та їх граматичне оформлення, а також труднощі одночасного охоплення всієї системи смислових зв'язків слів у реченні, що, як відомо, визначається рівнем розвитку симультанних синтезів. Іншими словами, у процесі конструювання власного висловлювання на рівні словосполучення, речення дитина має правильно вибрати тільки ту форму, яка необхідна для вираження певного змісту, оскільки цей зміст передається не тільки за допомогою лексичних одиниць мови, але і смислового зв'язку слів, що оформлюється за допомогою граматичних морфем.

Особливою категорією в цьому плані є учні з моторною алалією, в яких порушені різні механізми мовлення. Одна група характеризується порушенням морфологічної системи мови при відносній збереженості семантичної структури речення: при цьому не порушується порядок слів у реченні, але відсутні морфологічні засоби зв'язку між словами. У іншій групі дітей спостерігаються не тільки порушення морфологічної системи мови, але й недоліки синтаксичної структури речення.

Методи формування граматичної сторони мовлення у дітей розроблені з урахуванням психологічних закономірностей засвоєння мовленнєвого матеріалу, характеру труднощів, які спіткають дітей, природи допущених помилок, а також можливостей оволодіти певними поняттями.

Корекційна робота над граматичною стороною мовлення передбачає формування уявлень про морфологію (зміна слів за родами, числами, відмінками), способів словотворення і синтаксису (засвоєння різних типів словосполучень і речень). У ході роботи над складом слова здійснюється пропедевтика уявлень про словотвір, про роль префіксів і

суфіксів у творенні слова. Опанування граматичних форм відбувається шляхом виконання граматичних вправ, засвоєння мовних узагальнень, користування граматичними навичками й уміннями у мовленнєвому спілкуванні.

Корекційна робота на заняттях, спрямована на розвиток граматичної сторони мовлення, відбувається як в усному, так і писемному мовленні, змістом якої є:

- формування граматичних навичок: диференціація предметно-синтаксичного значення граматичних морфем, спрямованості уваги на граматичне оформлення мовлення, розвиток уваги до зміни граматичних форм слів (шляхом порівняння і співставлення іменників однини і множини, зміни відмінкових закінчень тощо);

- розвиток граматичного оформлення мовлення шляхом оволодіння словосполученнями відповідно до синтаксичних значень, зв'язком слів у реченні, модулями різних синтаксичних конструкцій;

- практичне засвоєння словотворення та словозміни;

- формування вміння добирати споріднені слова;

- навчання складати прості непоширені речення, поширені додатком, із прийменниками, виокремлювати слова з речень за допомогою питань;

- привертання уваги на порядок слів та зміни форм слів у простому поширеному реченні шляхом: складання речень із прийменниками та без прийменників; поширення речень за допомогою запитань; складання речень із заданими словосполученнями;

- привертання уваги до речення з однорідними членами.

У молодших класах на корекційних заняттях під час роботи над реченням необхідно формувати уміння виконувати синтаксичні трансформації:

- розширення та ускладнення обсягу синтаксичної конструкції;

- спрощення, згортання синтаксичної конструкції;

- перестановка слів у реченні;

- зміна однієї конструкції на іншу.

Шляхом синтаксичних операцій відбувається утворення та передача змісту речення, коли учні вчаться оперувати лексичним складом речення, морфологічними елементами слова при збереженні смислу речення; перетворювати речення шляхом зміни головного члена речення, часу події до моменту мовлення, стану, виду (*іти по дорозі – іти дорогою, кіт умиває мордочку – кіт умивається, хлопчик ловив рибу – хлопчик зловив рибу*). Учні вправляються в упорядкуванні синтаксичного значення слова у деформованому реченні за наочною опорою та без неї, засвоєнні синтаксичної синонімії.

Учитель-логопед обов'язково включає завдання на виправлення чи послаблення помилок на письмі, які мають на меті: вправлення у виявленні та аналізі правописних, дисграфічних помилок; формування орфографічної навички, орфографічної пильності; попередження та корекцію дислексій, дисграфій, дизорфографій;

Корекційна робота з подолання порушень граматичної системи мови проводиться поетапно у залежності від проявів та ступеня мовленнєвих порушень. Адже в одному класі можуть навчатися діти з різними мовленнєвими порушеннями (алалія, дизартрія, заїкання, ринологія, загальний недорозвиток мовлення), у яких темпи корекції мовних систем різні. До уваги, у першу чергу, беруться рівень розвитку граматичної сторони мовлення та засвоєння граматичних норм та правил, успішність засвоєння теоретичних та практичних знань з мови як шкільного предмету.

На *першому* етапі робота спрямовується на розвиток слухової уваги в процесі сприйняття мовлення і мимовільного оперування морфологічним складом слова як підґрунтя для практичного засвоєння морфологічної системи словозміни. Спершу практична робота організовується так, щоб орієнтування на звукову сторону слова виявлялося вирішальною умовою успішності виконання розвивальних вправ та завдань. Для засвоєння морфологічних засобів першорядне значення має залучення уваги дітей до звукової та смислової сторони

слова, до звучання і значення граматичних форм. Педагог добирає відповідні вправи на розвиток уваги до зміни граматичних форм слів залежно від роду, числа, відмінка, часу дії.

Учитель-логопед спрямовує свою роботу на розвиток синтаксичної складової мовлення, завданням якої є: розвиток розуміння смислових зв'язків у реченні; формування та уточнення синтаксичних значень слів; розвиток навичок побудови простих речень з опорою та без опори на наочність, запитання вчителя; формування у школярів вміння складати прості непоширені та поширені речення; розвиток вміння вживати створені речення у зв'язному мовленні, зв'язно і послідовно висловлюватися з використанням на практиці набутих мовленнєвих умінь. Дітей вже на перших заняттях навчають розуміти, а потім використовувати різні синтаксичні моделі, при цьому велику увагу приділяють роботі над словосполученням як будівельним матеріалом речень.

Робота над формуванням морфологічного компоненту передбачає: роботу над розвитком слухової уваги до морфологічного оформлення слів; розвиток розуміння значень словотворчих морфем; визначення спільних словотворчих афіксів в словах із різним лексичним значенням (хлопчик, стільчик, олівчик); визначення значення словотворчих афіксів (наближення): *приїхав, прибіг, прийшов*; (вмістилища): *цукорниця, салатниця, цукерниця*; співвідношення значення і звучання морфем (коренів слів); диференціювання словотворчих афіксів за значенням і звучанням.

На *другому* етапі проводиться робота над практичним засвоєнням дитиною розгалуженої системи граматичних категорій: числа іменника, дієслова, прикметника; виду, часу дієслова; роду іменника, прикметника, дієслова; відмінка іменника. Опанування граматичних форм відбувається шляхом виконання граматичних вправ, засвоєння мовних узагальнень, користування граматичними навичками й умінями у мовленнєвому спілкуванні. Великого значення надається мовному зразку як засобу попередження граматичних помилок. Роботу спрямовано на: вироблення умінь користуватися словом і його правильною граматичною формою залежно від її значення у складі речень; засвоєння граматичних форм (утворення форми множини іменників із закінченням -а (-я) і дієслів теперішнього і минулого часів; узгодження прикметника з іменником у називному, знахідному та орудному відмінках однини і множини тощо); складання і вживання простих речень з іменниками і дієсловами в однині і множині; складання і вживання в мовленні речень (три-, п'ятичленних) із сполученнями, що означають перехідність дії на предмет (їв хліб, печиво); використання слів у різних конструкціях простого поширеного речення (відповідно до теми програми).

На зазначеному етапі (як на попередньому, так і на наступних) відбувається формування розумових операцій з мовними одиницями (словами, морфемами): порівняння, узагальнення, співвіднесення, перенос та генералізація правил морфологічного оформлення слів (утворення похідних слів за аналогією, самостійно), систематизація слів на основі спільності морфем у процесі засвоєння різних видів словотворення; конструювання слів на основі продуктивних моделей словотворення; розвиток та удосконалення навичок морфологічного аналізу префіксів, суфіксів, кореня, закінчення.

На *третьому* етапі починається робота над формуванням знань про будову слова, які забезпечуються розумовими діями і операціями з мовними одиницями: орієнтування на звукову форму слова; порівняння словоформ за звучанням та значенням; морфологічний аналіз; присвоєння морфемі певного значення; утворення за аналогією; перенос; генералізація (узагальнення). Також проводиться робота над спільнокореновими словами: відбір споріднених слів з текстів, порівняння їх за звучанням і значенням; уточнення та диференціація значення словотворчих морфем (практично); формування умінь добирати слова з однаковим коренем і різними морфемами (суфіксом, префіксом) та слова з однаковими морфемами, але різним коренем, розвиток орфографічної пильності щодо написання слів з ненаголошеними звуками[е], [и] в корені.

Учитель-логопед продовжує розпочату роботу над розвитком синтаксичної сторони мовлення: формування умінь самостійно та з допомогою вчителя складати прості непоширені та поширені речення за участю слухових, зорових опор; розвиток умінь визначати межі речення у письмовому тексті та правильно оформлювати речення під час письма; формування практичних умінь визначати синтаксичне значення слів у реченні з опорою на запитання та самостійно; ставити запитання до різних членів речення (головних, другорядних); формування навичок синтаксичних трансформацій (розширення, звуження, відновлення деформованого речення); вправлення у правильному використанні розділових знаків у кінці речення (крапка, знак питання, знак оклику); розвиток уміння правильно інтонувати речення у власному мовленні та під час читання; розвиток зорової, слухової уваги, контролю.

На *четвертому* етапі корекційна робота над синтаксичною структурою мови спрямована на удосконалення та розвиток навичок оперування синтаксичними елементами та зв'язками між ними в різних по структурі реченнях (суб'єкт, об'єкт, предикат); визначення слів, які відносяться до групи підмета, присудка; розвиток суцесивного синтезу (комбінування елементів в послідовний комплекс; правильний вибір морфем при програмуванні мовленнєвого висловлювання; морфологічне оформлення схеми висловлювання; розвиток навичок поширення речення другорядними членами (з опорою та без опори на запитання); коригування за необхідності навички роздільного написання слів у реченні (у тому числі написання прийменників з наступним словом).

Корекційна робота над формуванням морфологічної системи передбачає розвиток спостереження за різними граматичними формами слів; розвиток навички морфологічного аналізу префікса, суфікса, кореня; розвиток навичок добору спільнокоренових слів; уточнення та диференціювання значень суфіксів, префіксів та похідних слів з ними; розуміння ролі закінчення у зв'язках слів у реченні; формування орфографічної пильності щодо написання слів з різними орфограмами у правильній граматичній формі. На цьому етапі необхідна корекційна робота у зв'язку з вивченням учнями частин мови: розвиток спостережень за значенням слів, що відповідають на питання різних частин мови; розпізнавання та розрізнення таких слів у мові за різними ознаками; закріплення вміння визначати лексико-граматичне значення частин мови; вправлення в орієнтуванні в частинах мови; закріплення умінь визначати спочатку кожен частину мови окремо; опанування навички диференціації різних частин мови; розвиток умінь групувати слова, встановлювати граматичний зв'язок між ними.

На *п'ятому* етапі синтаксична система мови переходить на вищий щабель розвитку. Корекційна робота спрямована на: закріплення уміння ставити запитання до всіх слів у реченні; встановлювати зв'язки між словами та словосполученнями у реченні; ділити речення на окремі словосполучення; розвиток умінь поширювати речення однорідним членами; розвиток розуміння безсполучникових та сполучникових складних речень з сурядним і підрядним зв'язком; розвиток навички побудови складних речень із заданих простих чи самостійно з опорою та без опори на наочність, запитання; вправлення учнів у вживанні складних речень в усному та писемному мовленні.

На *п'ятому* етапі вчитель-логопед проводить роботу із: закріплення умінь групувати різні частини мови, встановлювати граматичний зв'язок між ними; формування та узагальнення знань про морфемну будову слова; орієнтування у морфемній будові слова; розрізнення форм одного і того ж слова та спільнокоренових слів; розвиток спостережень за значенням слів, що відповідають на питання різних частин мови; розпізнавання та розрізнення частин мови за різними ознаками; розвитку умінь групувати різні частини мови, встановлювати граматичний зв'язок між ними; закріплення навичок визначати лексико-граматичне значення різних частин мови; розвитку орфографічної пильності до написання слів у правильній граматичній формі.

№	Зміст корекційно-розвиткової роботи	Мета та завдання корекційно-розвиткової роботи
Обстеження мовлення учнів		
Виявлення особливостей розвитку граматичної складової мовлення (словозміни, словотворення, синтаксису).		
1 етап		
1	<p>Слухові процеси (увага, сприймання, пам'ять, контроль).</p> <p>Спрямованість уваги на граматичне оформлення мовлення.</p> <p>Диференціація граматичної форми слів.</p>	<p>Розвиток слухових процесів на матеріалі зверненого мовлення у процесі сприйняття мовлення і мимовільного оперування морфологічним складом слова як підґрунтя для практичного засвоєння граматичної та морфологічної системи словозміни.</p> <p>Розвиток уваги до зміни граматичних форм слів залежно від роду, числа, відмінка, часу дії.</p> <p>Формування спрямованості уваги на звуковий та морфологічний склад слова, на граматичне оформлення мовлення (правильне використання відповідних закінчень, суфіксів тощо) шляхом порівняння і співставлення числових форм іменників, дієслів, родової приналежності предметів (<i>мій, моя, моє, мої</i>).</p> <p>Розвиток умінь помічати зміну граматичної форми одного і того самого слова.</p> <p>Формування умінь розрізняти граматичну форму слів та правильно їх вживати.</p>
2	<p>Словотвір.</p> <p>Слухові процеси (сприймання, увага, контроль).</p> <p>Розуміння значень похідних слів.</p> <p>Диференціація за значенням словотворчих морфем.</p> <p>Вживання похідних слів у словосполученні, реченні, власному мовленні.</p>	<p>Розвиток спостережень за мовними явищами та умінь їх узагальнювати.</p> <p>Розвиток слухової уваги в процесі сприйняття мовлення і мимовільного оперування морфологічним складом слова як підґрунтя для практичного засвоєння морфологічної системи словотворення.</p> <p>Розвиток розуміння значення похідних слів з різними словотворчими морфемами, наприклад, суфіксів зі значенням умістилища (<i>пісочниця, цукорниця, серветниця</i>), недорослості (<i>вовк – вовчєня, тигр – тигрєня, білка – білчєня</i>), зменшеності (<i>стіл – столик, ваза – вазочка</i>), присвійності (<i>вовчий, тигрячий, білячий</i>), матеріалу (<i>скляний, дерев'яний, гумовий</i>); префіксів (<i>прийшов, приїхав; заніс, приніс; вилив, виніс</i>) і т.п.</p> <p>Формування умінь вбачати різницю в значенні споріднених слів з різними префіксами (<i>вбіг – вибіг-перебіг</i>), суфіксами (<i>будинок – будиночок</i>); бачити певну узагальненість значення неспоріднених слів з одним і тим же префіксом (<i>дочитав, дописав</i>) чи суфіксом (<i>будівник, гірник</i>).</p> <p>Збагачення словника похідними словами.</p> <p>Розвиток умінь використовувати утворені слова у складі словосполучень, речень.</p>

3	<p>Узгодження слів у словосполученні, реченні.</p> <p>Розрізнення граматичних форм слів (однина – множина іменників, прикметників, дієслів; відмінкові закінчення іменників).</p> <p>Узгодження прикметників з іменниками.</p> <p>Узгодження іменників з дієсловами.</p> <p>Розрізнення дієслів за родами.</p> <p>Узгодження числівників з іменниками.</p> <p>Уживання прийменникових конструкцій в словосполученнях, реченнях.</p>	<p>Формування умінь розрізняти та вживати слова в правильній граматичній формі.</p> <p>Формування умінь узгоджувати на практичному рівні іменники та прикметники у роді, числі, відмінку; визначати рід, число іменника за родовою чи числовою формою прикметника (з опорою на наочність).</p> <p>Формування навички узгодження іменників та дієслів у числі та роді; добору дії (за питанням) до заданих предметів.</p> <p>Формування умінь помічати зміну закінчень одного і того самого слова (іменників, прикметників, дієслів) у однині та множині (<i>помідор-помідори, вікно-вікна, дороба-дороби; листок зелений-листки зелені; літак летить-літаки летять</i>)).</p> <p>Формування умінь диференціювати дієслова минулого часу за родами (<i>Женя упав, Женя упала</i>).</p> <p>Формування умінь правильно узгоджувати та змінювати слова в реченні.</p> <p>Формування практичної навички узгодження прикметників з іменниками (<i>дерево високе, річка широка, м'яч круглий, ночі темні; сорочка чиста, а сорочки чисті</i>); числівників з іменниками за родами та числами (<i>два огірка, дві вишні; п'ять курчат</i>) та самостійно відбирати відповідні форми слів.</p> <p>Формування умінь уживати прийменниково-відмінкові конструкції у словосполученнях та реченнях (<i>Хлопчик вийшов з будинку. Машина під'їхала до річки</i>).</p> <p>Формування навички смислового та звукового співставлення слів та речень (особливо для дітей з моторною алалією).</p>
4	<p>Синтаксична сторона мовлення. Словосполучення.</p> <p>Речення</p> <p>Поєднання слів у словосполученнях та реченнях з дотриманням правильних граматичних форм.</p> <p>Встановлення граматичного зв'язку слів (практично).</p> <p>Синтаксичні конструкції за метою висловлювання (практично).</p> <p>Типи речень (просте непоширене, поширене).</p> <p>Кількість слів у реченні.</p> <p>Складання речень (з різними опорами).</p> <p>Інтонування речень під час читання.</p>	<p>Корекція граматичної сторони мовлення на основі формування та уточнення синтаксичних значень слів.</p> <p>Корекція умінь поєднувати слова в словосполученнях і реченнях відповідно до синтаксичних значень слів у складі речення (словосполучення) і формування синтаксичних стереотипів.</p> <p>Формування синтаксичних зв'язків слів у словосполученнях і реченнях та відповідного їх граматичного оформлення.</p> <p>Розвиток слухової уваги в процесі сприйняття мовлення і мимовільного оперування морфологічним складом слова як підґрунтя для практичного засвоєння граматичної та морфологічної системи словозміни.</p> <p>Збагачення мовлення школярів словами і синтаксичними конструкціями (словосполучення без прийменників; реченнями, різними за метою висловлювання).</p> <p>Формування вміння встановлювати зв'язок слів у реченні за питаннями.</p>

	Записування речень.	<p>Привертання уваги до складу простого поширеного речення.</p> <p>Формування умінь орієнтуватися в структурі простого непоширеного, поширеного речення.</p> <p>Формування умінь визначати кількість слів у реченні.</p> <p>Формування умінь складати речення із заданою кількістю слів з опорою на наочність: за сюжетними та предметними малюнками, за схематичним зображенням.</p> <p>Розвиток умінь правильно інтонувати речення у власному мовленні та під час читання.</p> <p>Розвиток навички граматичного оформлення речень на письмі.</p> <p>Формування навичок синтаксичних трансформацій речення (розширення, звуження, відновлення деформованого речення).</p>
2 етап		
1	<p>Предметне значення граматичних морфем.</p> <p>Розуміння граматичних категорій.</p> <p>Відмінкові значення іменників.</p> <p>Узгодження різних частин мови.</p> <p>Числові форми іменників, прикметників, дієслів.</p> <p>Родові форми іменників, прикметників, дієслів.</p> <p>Часові форми дієслів.</p> <p>Видові форми дієслів.</p> <p>Просторове значення прийменників.</p> <p>Значення особових закінчень дієслів з узгодженим займенником в однині та множині.</p>	<p>Уточнення та розвиток розуміння граматичних категорій у імпресивному мовленні.</p> <p>Корекція граматичної сторони мовлення на основі формування граматичних значень та відношень, виражених різними граматичними категоріями та граматичними морфемами.</p> <p>Формування практичної навички утворення і вживання відмінкових значень граматичних форм іменника.</p> <p>Формування практичної навички узгодження прикметників з іменниками, числівників з іменниками у роді, числі, відмінку та самостійно відбирати відповідні форми слів.</p> <p>Розширення обсягу розуміння різних форм слів та граматичних способів вираження різних відношень (наприклад, правильно співвідносити закінчення запитання прикметника: <i>який? – зелений</i>).</p> <p>Формування навички практичного морфологічного аналізу, оперування морфологічним складом слова у процесі його граматичних змін.</p> <p>Уточнення та формування предметного значення числових форм (однина і множина іменників, прикметників, дієслів теперішнього часу: <i>крило-крила, дерево-дерева, великий-великі, летить-летять</i>).</p> <p>Формування предметного значення родових форм.</p> <p>Формування умінь помічати одне і те саме слово у різних відмінках на основі запитань і вилучати його із тексту.</p> <p>Засвоєння значень дієслова однини і множини теперішнього, минулого та майбутнього часу (<i>літає-літав-буде літати; літають-літали-будуть літати</i>).</p> <p>Засвоєння видових форм слів і правильне використання у мовленні. Формування предметного</p>

		значення особових закінчень дієслів з узгодженим займенником в однині та множині (<i>я маюю, ти маюєш, він (вона, воно) маює, ми маюємо, ви маюєте, вони маюють</i>); прийменників «від, до, на, в, з (із), під», що означають просторове розміщення предметів у поєднанні із відповідними відмінковими формами іменників.
2	Словотвір. Різні види словотвору. Спостереження за мовними явищами. Слухові процеси (сприймання, увага, контроль). Розуміння значень префіксів, суфіксів. Морфологічний аналіз.	Розвиток у дітей здібності до спостереження та узагальнення мовних явищ. Розвиток слухової уваги в процесі сприйняття мовлення і мимовільного оперування морфологічним складом слова як підґрунтя для практичного засвоєння морфологічної системи словотворення. Розвиток морфологічного аналізу. Узагальнення (закріплення) знань про морфологічний склад слова. Засвоєння різних видів словотворення (суфіксальний, префіксальний, приєднання слів). Розвиток розуміння словотворчих морфем іменників, прикметників, дієслів. Розвиток умінь утворювати та практичного використання у власному мовленні. Розвиток навичок суфіксального словотворення іменників, прикметників. Розвиток навичок префіксального словотворення дієслів. Розвиток навичок утворення складних слів (<i>сніг падає – снігопад, довгий ніс – довгоносик, чорні брови – чорноброва</i>); утворення споріднених слів з опорою на лексичне і граматичне значення морфем. Збагачення словника похідними словами.
3	Споріднені слова. Слухова увага до морфологічного та граматичного оформлення слів. Розуміння та добір споріднених слів.	Формування умінь виділяти у ряді слів слова з однотипним морфологічним оформленням на практичному рівні. Формування умінь добирати споріднені слова за допомогою запитань педагога. Розвиток багатоаспектності значення слова. Розширення словникового запасу.
4	Практичний морфологічний аналіз префіксів, суфіксів, кореня. Розумові операції з морфемами. Спільнокореневі слова.	Формування навички практичного морфологічного аналізу слова, оперування морфологічним складом слова у процесі його граматичних змін. Формування розумових операцій з мовними одиницями (морфемами): порівняння, узагальнення, співвіднесення, перенос та генералізація правил морфологічного оформлення слів (утворення похідних слів за аналогією, самостійно). Розвиток та удосконалення навичок морфологічного аналізу префіксів, суфіксів, кореня. Узагальнення (закріплення) знань про морфологічний

		<p>склад слова.</p> <p>Розвиток умінь аналізувати звуко-буквений склад морфем спочатку з опорою на зорове сприймання (фішки, картинки, схеми та ін.), потім з опорою на власне промовляння та за уявленням.</p> <p>Розвиток умінь визначати місце морфеми в слові; знаходити загальну морфему в низці спільнокореневих і одноафіксальних слів; встановлювати значення морфеми.</p> <p>Розвиток умінь виділяти всі значущі частини слова; групувати спільнокореневі слова, класифікувати словотворчі гнізда зі схожими звуковими комплексами (омонімічними коренями), розрізняти спільнокореневі слова і синоніми; добирати слова зі спільною афіксальною морфемою.</p> <p>Формування контролю за семантикою і морфологічним оформленням похідних слів (<i>стільчик – це великий предмет чи маленький?</i>).</p>
5	<p>Речення.</p> <p>Синтаксичні зв'язки в реченні.</p> <p>Правильне використання граматичних форм слів у реченні.</p> <p>Розуміння змісту речення, синтаксичних зв'язків слів.</p> <p>Складання та використання простих речень.</p> <p>Синтаксичні трансформації.</p> <p>Роздільне написання слів у реченні.</p>	<p>Привертання уваги до складу простого поширеного речення.</p> <p>Розуміння і вживання спонукальних речень, розповідних, непоширених і поширених речень, які складаються з трьох-п'яти членів.</p> <p>Формування навичок виділення предмета і дії із речень за допомогою запитань: <i>хто? що робить? що робив?</i> і розпізнавання цих питань (про предмет; про дію чи стан).</p> <p>Формування умінь правильного використання різних відмінкових форм іменника при одному і тому самому дієслові.</p> <p>Формування синтаксичних зв'язків слів у словосполученнях і реченнях та відповідного їх граматичного оформлення.</p> <p>Формування умінь складати прості речення з 2-5 слів та користуватися ними.</p> <p>Складання і вживання простих речень з іменниками і дієсловами теперішнього і минулого часів в однині і множині.</p> <p>Засвоєння різних типів синтаксичних конструкцій: простого поширеного речення з попереднім відпрацюванням елементів структури речення (словосполучень).</p> <p>Розвиток навичок побудови простих непоширених та поширених речень з опорою та без опори на наочність, запитання, побудова відповідних графічних схем.</p> <p>Коригування, за необхідності, навички роздільного написання слів у реченні.</p> <p>Формування навичок синтаксичних трансформацій речення (розширення, звуження, відновлення деформованого речення).</p>

3 етап		
1	<p>Будова слова. Добір спільнокорених слів. Правопис слів з ненаголошеними звуками в корені.</p>	<p>Узагальнення (закріплення) знань про морфологічний склад слова. Формування умінь добирати слова з однаковим коренем і різними морфемами (суфіксом, префіксом) та слова з однаковими морфемами, але різним коренем. Формування орфографічної пильності щодо написання слів з ненаголошеними звуками [е], [и] в корені.</p>
2	<p>Речення. Зв'язок слів в реченні. Складання, використання та записування простих непоширених та поширених речень. Синтаксичне значення слів у реченні з опорою на запитання та самостійно, запитання до різних членів речення.</p>	<p>Розвиток умінь будувати та записувати граматично правильне речення на задану тему чи за подіями власного життя з опорою та без опори на наочність, запитання, різні мовні ситуації тощо. Розвиток умінь визначати межі речення у письмовому тексті та правильно оформлювати речення під час письма. Формування умінь узгоджувати на практичному рівні іменники та прикметники у роді, числі, відмінку, визначати рід, число іменника за родовою чи числовою формою прикметника (з опорою на наочність). Формування умінь виділяти прикметник з речень за запитаннями, добирати (за запитаннями) ознаки до предметів. Формування навички узгодження іменників та дієслів у числі та роді, добирати дії (за питанням) до заданих предметів. Формування на практичному рівні умінь використовувати займенник для заміни повторюваних слів у тексті. Формування навичок синтаксичних трансформацій речення (розширення, звуження, відновлення деформованого речення). Формування умінь інтонаційно оформлювати речення у власному мовленні та під час читання, виділяти на слух речення з тексту. Розвиток навички правильно використовувати розділові знаки, що позначають кінець речення (крапка, знак питання, знак оклику). Розвиток слухового сприймання у процесі диктанту, самодиктанту.</p>
4 етап		
1	<p>Будова слова. Способи словотворення. Утворення слів з різними та однаковими морфемами. Добір спільнокорених слів. Морфологічний аналіз префікса, суфікса, кореня. Виділення та позначення основи та закінчення у словах</p>	<p>Розвиток навичок словотворення в учнів різними способами (префіксальний, суфіксальний, префіксально-суфіксальний). Формування умінь учнів виділяти основу слова та закінчення шляхом спостереження за різними граматичними формами слів. Формування умінь виділяти у ряді слів з однотипним морфологічним оформленням спільний префікс, суфікс, корінь.</p>

	<p>(шляхом зміни форми слова). Оперування морфологічним складом слова. Розуміння значень словотворчих морфем. Складання словосполучень (речення) з похідними словами.</p>	<p>Розвиток навичок добору спільнокореневих слів, диференціації слів з омонімічними коренями. Уточнення та диференціювання значення префіксів та похідних слів з ними. Формування навичок диференціації прийменників та співзвучних префіксів (практичним способом). Уточнення та диференціювання значень суфіксів та похідних слів з ними. Формування орфографічної пильності щодо слів із сумнівною вимовою ненаголошених <i>е, и</i> у коренях слів. Розвиток умінь довільної словозміни та словотвору слів з <i>е, и</i> у корені з метою пошуку перевірного слова. Розвиток навичок вибору серед ряду спільнокореневих слів та словоформ слова у якому кореневі <i>е, и</i> знаходяться у наголошеній позиції. Формування орфографічної пильності щодо слів із сумнівним звучанням дзвінких та глухих приголосних. Розвиток умінь довільної словозміни та словотвору слів з глухими та дзвінкими приголосними з метою пошуку перевірного слова. Формування орфографічної пильності щодо написання слів з вивченими орфограмами.</p>
2	<p>Частини мови. Лексико-граматичне значення частин мови. Узгодження частин мови. Значення похідних слів, виражених різними частинами мови.</p>	<p>Закріплення умінь визначати лексико-граматичне значення частин мови: іменника, прикметника, дієслова. Розвиток навички добору іменників за лексико-граматичним значенням предметності та питаннями <i>хто?, що?</i>; прикметників за лексико-граматичним значенням ознаки предмету та питаннями <i>який?, яка?, яке?, які?</i>; дієслів за лексико-граматичним значенням предметності та питаннями <i>хто робить?, що робить?</i> Розвиток спостережень за значенням слів, що відповідають на питання різних частин мови, розпізнавання та розрізнення таких слів у мові за різними ознаками. Розвиток умінь групувати слова, встановлювати граматичний зв'язок між ними. Розвиток орфографічної пильності до написання слів у правильній граматичній формі.</p>
3	<p>Речення. Головні та другорядні члени речення. Синтаксичне значення членів речення (за допомогою запитань). Зв'язки між словами та словосполученнями у реченні. Синтаксичні трансформації</p>	<p>Формування умінь самостійно складати різні типи речень за участю слухових, зорових опор. Розвиток навичок виділення речень з усного та письмового тексту, визначення відмінності між реченням та сполученням окремих слів за наявністю завершеної думки. Коригування, за необхідності, навички роздільного написання слів у реченні (у тому числі написання прийменників з наступним словом).</p>

	(розширення, звуження, упорядкування деформованого речення). Складання речень (з допомогою зорових опор).	Формування умінь визначати головні члени речення за запитанням та за синтаксичним значенням (про кого говориться – підмет, що говориться – присудок). Формування умінь визначати другорядні члени речення, що відносяться до підмета та присудка. Розвиток умінь ставити запитання до всіх слів у реченні, встановлювати зв'язки між словами та словосполученнями у реченні, ділити речення на окремі словосполучення. Розвиток навичок синтаксичних трансформацій (розширення, звуження, упорядкування деформованого речення). Виховання акуратності, старанності.
5 етап		
1	Будова слова Морфологічний аналіз. Лексичне значення слова; морфемна будова слова; розрізнення слів, що належать до гнізда спільнокореневих слів. Словотвір з використанням засвоєних морфем та словотворчих моделей різних частин мови. Добір спільнокореневих слів, слів. Творення слів префіксальним, суфіксальним та префіксально-суфіксальним способами, групування слів з однотипними морфемами та різними морфемами.	Закріплення та узагальнення знань про морфемну будову слова. Орієнтування у будові слова. Розрізнення форм одного і того ж слова та спільнокореневих слів. Розвиток спостережень за значенням слів, що відповідають на питання різних частин мови, розпізнавання та розрізнення таких слів у мові за різними ознаками. Розвиток умінь групувати різні частини мови, встановлювати граматичний зв'язок між ними. Розвиток орфографічної пильності до написання слів у правильній граматичній формі. Збагачення словника учнів новими словами, які використовуються під час вивчення шкільних дисциплін, зустрічаються у рекомендованій для читання літературі. Стимулювання учнів до з'ясування значень нових слів, самостійно (з опорою на контекст чи ситуацію), за допомогою дорослих. Розвиток умінь довільної словозміни та словотвору. Розвиток умінь добирати спільнокореневі слова, слова із заданими морфемами (префіксами, суфіксами). Розвиток орфографічної пильності щодо слів з префіксами <i>роз-</i> , <i>без-</i> , <i>з-(с-)</i> .
2	Частини мови. Лексико-граматичне значення частин мови. Виділення різних частин мови усно та на письмі. Вживання частин мови в різних граматичних формах усно та на письмі. Правильне використання граматичних форм частин мови. Узгодження частин мови. Наголос у словах.	Закріплення навичок визначати лексико-граматичне значення іменників як назв предметів та явищ; прикметників як назв ознак предметів; числівників як частини мови, що позначають число, кількість предметів; займенників як частини мови, яка вказує на предмет, його ознаку, не називаючи його; дієслів як назв дій та станів; прислівника як частину мови, що виражає різні обставини, за яких відбувається дія. Розвиток навичок виділення різних частин мови в усному мовленні та під час письма. Розвиток умінь співвідносити числові форми іменників з обсягом множин предметів (один чи багато), класифікувати іменники за числами.

		<p>Розвиток навичок довільного відмінювання іменників.</p> <p>Закріплення навичок вживання іменників з прийменниками у родовому відмінку у власному мовленні.</p> <p>Розвиток навичок довільного відмінювання іменників в однині та множині.</p> <p>Розвиток навичок правильного використання відмінкових форм іменників у множині у власному мовленні.</p> <p>Закріплення навичок узгодження прикметників з іменниками у роді та числі у словосполученнях і реченнях.</p> <p>Формування умінь добирати іменники відповідного роду до прикметника у заданій родовій чи числовій формі.</p> <p>Корекція та уточнення вимови закінчень в прикметниках.</p> <p>Закріплення навичок узгодження дієслів з іменниками у числі та роді (для дієслів у формі минулого часу) у словосполученнях та реченнях.</p> <p>Закріплення навички орфоепічно правильно вимовляти та записувати числівники.</p> <p>Формування спрямованості уваги на використання наголосу у словах.</p> <p>Розвиток навички правильного використання відмінкових форм займенників у власному мовленні.</p> <p>Формування навичок довільної словозміни дієслів за часами, особами, родами.</p> <p>Закріплення навичок узгодження дієслів з іменниками у числі та роді (для дієслів у формі минулого часу) у словосполученнях та реченнях.</p> <p>Розвиток спостереження за роллю прислівника у реченні (практично).</p> <p>Закріплення та диференціація різних значень вивчених частин мови.</p>
3	<p>Речення. Складні речення.</p> <p>Зв'язок між словами та словосполученнями у реченні, ділення речень на окремі словосполучення.</p> <p>Синтаксичні трансформації (розширення, звуження, упорядкування деформованого речення).</p> <p>Використання правильних граматичних форм для вираження синтаксичних відношень в реченні.</p> <p>Оперування словами та морфемами у процесі</p>	<p>Визначення видів речення за метою висловлювання та інтонацією.</p> <p>Закріплення умінь ставити запитання до всіх слів у реченні, встановлювати зв'язки між словами та словосполученнями у реченні, ділити речення на окремі словосполучення.</p> <p>Розвиток навичок синтаксичних трансформацій (розширення, звуження, упорядкування деформованого речення).</p> <p>Формування умінь визначати однорідні члени речення, правильно інтонувати їх у вимові чи під час читання.</p> <p>Розвиток умінь поширювати речення однорідним членами.</p> <p>Розвиток навичок побудови складних речень із заданих простих самостійно з опорою та без опори на</p>

	<p>побудови речень. Головні члени речення, їх синтаксичне значення. Другорядні члени речення, що відносяться до підмета та присудка.</p>	<p>наочність, запитання тощо. Розвиток розуміння безсполучникових та сполучникових складних речень з сурядним і підрядним зв'язком. Розвиток умінь визначати прості речення, що входять до складу складного. Удосконалення та закріплення навичок каліграфічно правильного, чіткого, швидкого, розбірливого письма. Розвиток умінь графічно правильно, плавно, виразно, ритмічно записувати слова та речення. Вправлення у прискореному записі слів та речень. Виховання охайності, старанності.</p>
--	--	--

Розділ підготували:

Трофименко Людмила Іванівна, канд. пед. наук, ст. наук. співробітник лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки НАПН України.

Григоренко Ольга Сергіївна, вчитель початкових класів, логопед КЗ КОР «Васильківська спеціальна школа-інтернат І-ІІ ступенів».

Розділ 6

Корекція зв'язного мовлення

Пояснювальна записка

Здатність до навчання в школі та його успішність залежить від рівня оволодіння дитиною зв'язним мовленням. Адекватне сприймання та відтворення текстових навчальних матеріалів, вміння давати розгорнуті відповіді на запитання, самотійно викладати свої судження – всі ці та інші навчальні дії потребують достатнього рівня розвитку зв'язного мовлення. Говоріння і письмо, що відносяться до основних видів мовленнєвої діяльності (поряд із слуханням та читанням), пов'язані з усною та писемною формою. Зв'язне мовлення – це процес, мовленнєва діяльність і певний продукт мовленнєвої діяльності. Здатність до усного та письмового розгорнутого викладу певного змісту, що відбувається логічно, послідовно і точно, граматично правильно і образно характеризує рівень сформованості зв'язного мовлення. Зв'язне мовлення виконує комунікативну функцію, що покладена в основу формування комунікативного компонента мовленнєвої діяльності і є головною метою навчання і виховання.

Значні труднощі в оволодінні навичкою зв'язного мовлення у дітей із ТПМ обумовлені недорозвиненням основних компонентів мовленнєвої системи – фонетико-фонематичної, лексичної, граматичної. Наявність у дітей вторинних відхилень в розвитку ведучих психічних процесів (сприймання, уваги, пам'яті, уявлення та ін.) створює додаткові утруднення в оволодінні зв'язним мовленням.

До зв'язного мовлення відносяться монологічна та діалогічна його форми. Кожна з форм має свої особливості, які визначають характер спеціальної методики їх формування та корекції. Незалежно від форми мовлення (монолог, діалог) основна умова комунікативності – зв'язність. Оволодіння цією важливою стороною мовлення потребує спеціального розвитку у дітей навичок складання зв'язних висловлювань.

Діалогічне мовлення (діалог) – первинна за походженням форма зв'язного мовлення; розмова двох або декількох людей. Діалог забезпечує потреби безпосереднього живого спілкування, має виражену соціальну спрямованість. Діалогічне мовлення характеризується залученням невербальних компонентів (міміка, жести, засоби інтонаційної виразності).

Метою корекційної роботи з формування діалогічного мовлення є оволодіння учнями навичками мовленнєвого спілкування. Роботу з формування діалогічного мовлення починають з найбільш простих форм, під час якої відповідь повністю повторює запитання чи відтворює частину запитання. Переходять до роботи над більш складними формами, коли відповідь не містить частину запитання, а потребує самотійного формулювання. Це вимагає від учня здатності зрозуміти запитання та вибрати з усіх альтернатив, що виникають, одну і сформулювати активне висловлювання, яке не відтворює запитання. Поряд з цим проводиться робота з удосконалення здатності послідовно формулювати власні запитання, висловлювати думки, міркування та пояснення, дотримуватися основної змістовної лінії, заданої у діалозі, та доцільно використовувати невербальні засоби. Щоб сформувати у дітей певні елементарні рівні діалогічного мовлення, програмою передбачається проводити роботу спочатку над умінням дітей відповідати на запитання і ставити їх перед однокласниками, учителем; правильно, емоційно сприймати мовлення дорослих і однолітків. Слід також навчати дітей використовувати в діалогічному мовленні виразні засоби: жести, міміку, інтонації запитання, відповіді, захоплення, подиву, прохання, суму, страху чи задоволення.

Корекційно-розвивальна робота над діалогічним та монологічним мовленням проводиться паралельно на фоні роботи над реченнями різної структури.

Монологічне мовлення (монолог) – форма зв'язного мовлення, що слугує для цілеспрямованої передачі інформації. До основних видів, в яких реалізується монологічне мовлення, відносять: опис, розповідь, розсуд.

Монологічне мовлення більш складне, у порівнянні з діалогічним. Діалог – це ланцюг реплік, монолог – система думок, втілених у словесну форму. Монолог не підтримується ситуаціями, питаннями, потребує більшої зібраності, попередньої підготовки, уміння говорити і писати із орієнтацією на сприймання. Оволодіваючи монологом як засобом спілкування, школярі з ТПМ стикаються із труднощами різного плану – мотиваційного, змістового, операційного.

Монологічне мовлення вимагає більшої напруженості пам'яті, уваги до змісту і форми мови; воно спирається на мислення, яке логічно більш послідовне. Ця форма мовлення є активною і довільною, стимулюється внутрішніми мотивами та є більш організованим видом мовлення, що потребує спеціального формування.

Сучасна лінгвістична література для характеристики зв'язного розгорнутого мовлення застосовує категорію «текст». Текст – це висловлювання, що складається з кількох речень. До основних ознак тексту відноситься тематична, смислова та структурна єдність, граматична зв'язність, завершеність. Те, про що йдеться в тексті, визначає його тему, яку відображає найчастіше заголовок (назва). Кожен текст містить головну думку, що розвивається.

Для дітей з ТПМ характерні порушення послідовності та зв'язності тексту. До основних проявів порушення послідовності відносяться пропуски, перестановки, змішування різних рядів послідовності. В учнів страждає логіко-смислова організація висловлювання.

Основними змістовими лініями корекційної роботи над текстом визначено: формування знань про відмінність між текстом і групою не пов'язаних між собою речень; про побудову тексту: заголовок, абзаци, речення-зачин, основна частина, заключне речення; формування вміння складати план та передавати зміст, спираючись на нього.

Для формування зв'язності мовлення в програму включено розвиток умінь будувати висловлювання різних типів: переказ, опис, розповідь, міркування (роздум). Окремими розділами програми передбачено корекційну роботу з формування мовленнєвого етикету та стилів мовлення.

Корекційно-розвивальній роботі з формування зв'язного мовлення передуює етап діагностики, що включає наступні завдання (обстеження проводиться з урахуванням індивідуального рівня мовленнєвого розвитку учня і може варіюватися та доповнюватися):

- складання речень за окремими ситуативними малюнками;
- складання речень за серією малюнків, пов'язаних за змістом;
- переказ тексту (знайомої казки чи короткої розповіді);
- складання розповіді за сюжетним малюнком та за серією;
- складання самостійної розповіді (з досвіду);
- складання опису;
- закінчення розповіді за початком;
- придумування розповіді на задану тему;
- складання розповіді за поданим планом;
- визначення головної думки тексту.

№	Зміст корекційно-розвиткової роботи	Мета та завдання корекційно-розвиткової роботи
1	Діагностика стану сформованості зв'язного мовлення	Виявлення стану сформованості зв'язного мовлення (дослідження рівня розвитку імпресивного та експресивного мовлення). Діагностика рівня розвитку: - діалогічного мовлення; - монологічного мовлення (переказ, опис, розповідь, міркування).

Корекція зв'язного мовлення		
2	Імпресивне та експресивне мовлення	<p>Удосконалення вміння уважно слухати і сприймати звернене мовлення, розуміння мовлення в різних ситуаціях спілкування для задоволення різноманітних потреб.</p> <p>Розвиток вміння дітей відповідати на запитання і ставити їх перед однокласниками, учителем; правильно, емоційно сприймати мовлення дорослих і однолітків.</p> <p>Навчання дітей використовувати в мовленні виразні засоби: жести, міміку, інтонації запитання, відповіді, захоплення, подиву, прохання, суму, страху чи задоволення.</p> <p>Формування вміння визначати тему, мету діалогічного або монологічного мовлення та встановлювати, підтримувати контакт зі співрозмовниками.</p> <p>Вправлення учнів у запам'ятовуванні рядів прослуханих слів, словосполучень, речень, доступних за обсягом.</p> <p>Розвиток орієнтації у тексті, який сприймається на слух, відповіді на питання до тексту; практична орієнтація у жанровій приналежності сприйнятого тексту.</p> <p>Виховання співчуття до діючих осіб, правильне ставлення до ситуації, відображеній у тексті.</p> <p>Формування практичних умінь дотримуватися учнями текстологічних вимог під час побудови власних висловлювань:</p> <ul style="list-style-type: none"> – забезпечення тематичної єдності і зв'язності викладу думки; – розкриття запропонованої теми; – розуміння та передача головної думки тексту; використання засобів міжфразового зв'язку (з використанням зорових опор, схем, малюнків); – розуміння та відтворення в тексті наявності усіх його структурних компонентів; – умінь дотримуватися найістотніших особливостей, характерних для різних типів текстів під час переказу.
3	Діалогічне мовлення	<p>Формування діалогічної позиції, вміння слухати і розуміти співрозмовника, привертати його увагу до себе і своєї діяльності, цікавитися співрозмовником і бути цікавим йому.</p> <p>Розвиток умінь почати розмову, повернути увагу співрозмовника, підтримувати розмову, в разі необхідності змінити тему, виявити розуміння, запитати, відповісти, порадити, побажати, погодитись чи не погодитись, завершити розмову.</p>

		<p>Удосконалювати навички давати повні відповіді на запитання педагога, чітко і логічно, послідовно формулювати власні запитання, висловлювати власні думки, міркування, пояснення.</p> <p>Розвиток навички діалогічного мовлення:</p> <ul style="list-style-type: none"> – давати правильні, чіткі, повні відповіді на поставлені запитання; – самостійно задавати запитання співрозмовнику; – дотримуватись основної змістової лінії заданої у діалозі.
4	Монологічне мовлення	<p>Формування вмінь учня складати різні форми мовленнєвих висловлювань:</p> <ul style="list-style-type: none"> – складання речень за окремими ситуативними малюнками; – складання речень за трьома малюнками, пов'язаними за змістом; – переказ тексту знайомої казки чи короткої розповіді; – складання розповіді за малюнком чи за серією сюжетних малюнків; – складання розповіді із власного досвіду; – складання розповіді-опису; – завершення розповіді за поданим початком; – придумування розповіді на задану тему. <p>Розвиток умінь аналізувати події, ситуації, про які йтиметься у вислові, визначати у них головне та другорядне; планувати вислів; виражати зміст ситуацій чи подій за допомогою мовних засобів; дотримуватись послідовності у викладенні думки; завершувати зв'язний вислів невеликим висновком чи міркуванням.</p> <p>Вправлення в писемних формах монологічного мовлення: письмовий лист, лист-запрошення, лист-подяка тощо.</p> <p>Формування навички виразного мовлення: умінь передавати за допомогою інтонації: настрій, стан, характер персонажів; чітко та виразно декламувати вивчені напам'ять твори (вірші, скороговки, загадки, пісні тощо).</p> <p>Корекція зорової, слухової уваги, зорового, слухового сприймання, розвиток зорової та слухової пам'яті.</p> <p>Розвиток розумових операцій: порівняння, співставлення.</p> <p>Розвиток творчої уяви.</p> <p>Корекція інтонації, почуття ритму. Формування виразності розповідання.</p>

4.1	<p>Текст. Будова тексту. Заголовок тексту. Абзац</p>	<p>Формування знань про відмінність між текстом і групою не пов'язаних між собою речень; про побудову тексту: заголовок, абзаци, речення-зачин, основна частина, кінцівка.</p> <p>Формування уміння добирати заголовок до тексту, спостерігати за роллю абзацив у тексті, розуміти значення абзацив для поділу тексту на окремі змістові частини.</p> <p>Розвиток уміння спостерігати за використанням у тексті займенників для уникнення повторів слів та самостійно замінювати з цією ж метою слова у тексті на займенники чи слова близькі за значенням.</p> <p>Розвиток уміння сприймати невеликі тексти, слідкувати за розвитком думки у тексті, визначати його головну думку, основні події, дійових осіб (персонажів).</p> <p>Формування здатності брати участь у розмовах на певні теми, давати короткі й поширені відповіді на поставлені запитання, виявляти уміння порівнювати у мовній формі предмети, виділяти їхні характерні ознаки, орієнтуватися у часі, спрямованості дій, оцінці результатів діяльності.</p> <p>Формування вміння складати та підтримувати діалоги з опорою на наочність та задану вчителем ситуацію;</p> <p>Розвиток вміння складати речення на основі спостережень за предметами, та явищами природи, процесами праці, подіями власного життя, сюжетними картинками.</p> <p>Формування здатності аналізувати невеликі тексти: порівнювати окремі речення й текст у цілому, виявляти опорні слова у тексті, визначати тему тексту, виділяти смислові частини тексту, давати заголовок тексту та його окремим частинам.</p> <p>Розвиток здатності усно переказувати невеликий текст, казку з опорою на запитання учителя, колективно складати зв'язне оповідання розповідного характеру за серією малюнків та (або) за окремими словами, упорядковувати деформований текст з дотриманням логічної послідовності оповіді.</p> <p>Формування вміння складати опис окремих предметів чи явищ природи, колективно складати невеликі оповідання (твори) про події близькі досвіду дітей (праця, навчання, ігри, захоплення).</p> <p>Розвиток здатності до дотримання мовних норм (орфоепічних, лексичних, граматичних) у</p>
-----	--	--

		<p>побутовому мовленні та під час навчання.</p> <p>Формування здатності самостійного використання у тексті займенників для уникнення повторів слів та самостійно замінювати з цією ж метою слова у тексті на займенники чи слова близькі за значенням.</p>
4.2	Переказ	<p>Формування уміння усно переказувати текст зі зміною особи та часу дії; усно і письмово переказувати невеликі тексти за готовим чи попередньо складеним планом.</p> <p>Навчання переказу прочитаного тексту, переказу за ролями, за планом.</p> <p>Розвиток складання детального та короткого переказу.</p>
4.3	Опис	<p>Формування уміння будувати (з попереднім колективним обговоренням) усні монологічні вислови за сюжетним малюнком чи серією сюжетних малюнків, а також на теми, близькі досвіду учня (про ігри, спостереження, екскурсії, дозвілля);</p> <p>Формування уміння будувати невеликі монологічні вислови описового характеру (опис тварин, осіб, предметів).</p>
4.4	Розповідь	<p>Формування уміння написати невеликий лист про свої справи, змістовно, точно, послідовно, виразно, емоційно висловлювати думки, дотримуватися правил фонетичного, лексичного та граматичного оформлення мовлення.</p>
4.5	Міркування	<p>Формування уміння дотримуватись послідовності у викладенні думки, завершення зв'язного вислову невеликим висновком чи міркуванням.</p>
5	Стилі мовлення (практично)	<p>Розвиток уміння розрізняти (практичним способом) мовлення за стилями: розмовним, діловим та художнім</p> <p>Формування уміння диференціювати тексти за характером зв'язного вислову: опис, розповідь.</p> <p>Формування уміння спостерігати за використанням слів у творах різних за стилями та жанрами, за особливостями побудови описів, розповідей.</p>
6	Мовленнєвий етикет	<p>Формування культури мовленнєвої поведінки та норми мовленнєвого етикету, пошани до української мови, інтерес до творів усної народної творчості, дитячої літератури тощо.</p> <p>Формування уміння дотримуватись норм</p>

		мовленнєвої поведінки, використання у власному мовленні етикетних кліше: вітання, звертання, прохання, привітання, побажання, подяки тощо. Формування уміння складати письмове запрошення, поздоровлення.
--	--	---

Розділ підготували:

Грибань Галина Віталіївна, мол. наук. співробітник лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки НАПН України.

Боярська Людмила Леонідівна, вчитель початкових класів, логопед КЗ КОР «Васильківська спеціальна школа-інтернат І-ІІ ступенів».

Розділ 7

Корекція дислексій

Пояснювальна записка

Розлади читання складають одну з найбільш розповсюджених форм мовленнєвої патології дітей шкільного віку з тяжкими мовленнєвими розладами (алалією, дизартрією, ринологією, тяжкими формами заїкання, ускладненими ЗНМ та ФФНМ). Рівень сформованості навички читання у переважної частини молодших школярів з ТПМ є недостатнім, про що свідчать знижені за всіма параметрами показники технічної сторони читання (швидкість, тип читання, правильність, виразність та інтонування), недосконалість розуміння та усвідомлення прочитаного матеріалу, а також впізнавання та розрізнення друкованого варіанта графем. Дислексією вважають наявність різноманітних стійких помилок під час читання, таких як: пропуски букв та складів, різні типи заміни (змішування букв, які позначають фонетично близькі звуки; змішування букв, звуки яких близькі за артикуляцією; заміни графічно схожих букв), додавання зайвих букв та складів, перестановки, недочитування, злиття або роз'єднання слів, спотворення, перекручування звуко-складової структури, семантичні помилки (помилкове прогнозування).

Завданням вчителя-логопеда є *своєчасне виявлення та подолання (або попередження) стійких розладів читання* в учнів з ТПМ. Таким чином, насамперед, необхідно виокремити дітей так званої групи ризику, щодо появи стійких розладів писемного мовлення, а також школярів з ТПМ із дислексією. З цією метою рекомендовано не обмежуватись перевіркою техніки читання. Необхідним є проведення обстеження стану сформованості передумов щодо опанування навички читання (що можливо зробити навіть у добуковарний період). Це дасть можливість визначити механізм порушення в кожному окремому випадку, згрупувати дітей за рівнями розвитку та відповідно вплинути на недостатньо сформовані психологічні ланки зазначеної навички. Таким чином, вчитель-логопед буде в змозі застосувати повною мірою диференційований підхід і, відповідно, досягти якнайкращих результатів у корекційно-попереджувальній та корекційно-розвивальній роботі.

Становлення навички читання базується на розумінні її психолінгвістичної природи. Саме тому зміст програми становлять три напрями:

- 1) розвиток слухових функцій та операцій;
- 2) розвиток зорових функцій та операцій;
- 3) розвиток операцій прогнозування.

Корекційно-розвиткова робота складається з трьох за складністю етапів. Таким чином, педагог може розпочинати роботу з необхідного щабля, групуючи дітей відповідно до рівня сформованості передумов щодо опанування навички читання.

На першому етапі основною умовою виконання завдань з розвитку слухових функцій та операцій (загальних слухових функцій та фонематичних процесів) є їх виконання без опори на власне вимовляння дитини. Для завдань з розвитку зорових функцій та операцій, як найскладніших для цього рівня, має використовуватись матеріал букв та їхніх елементів.

На *першому* етапі роботу на заняттях має бути спрямовано на розвиток:

- слухових функцій та операцій – сприймання, уваги, пам'яті та контролю (лише на індивідуальних заняттях, за можливості, логопед має вводити до завдань слова, що містять звуки, які дитина вимовляє неправильно);
- фонематичних процесів на основі еталонного вимовляння логопеда (фонематичне сприймання, аналіз і синтез);
- зорових функцій та операцій – сприймання, уваги, пам'яті, контролю, зорово-просторової орієнтації – на простому абстрактно-логічному картинному матеріалі;
- зорових функцій та операцій – сприймання, уваги, пам'яті, контролю, зорово-просторової орієнтації – на матеріалі букв та їхніх елементів.

На *другому* етапі роботу має бути спрямовано на розвиток:

- слухових функцій та операцій – сприймання, уваги, пам'яті, контролю (матеріал має містити звуки, які учні вимовляють неправильно);
- фонематичних процесів – сприймання (з опорою на еталонну вимову педагога), аналізу й синтезу (з опорою на власну вимову) та уявлення;
- ієрархічно вищого рівня зорових функцій та операцій – сприймання, уваги, пам'яті, зорово-просторової орієнтації, контролю – на матеріалі елементів слів (складів) та окремих словах із залученням читання вголос.

На *третьому* етапі має проводитись робота, спрямована на вдосконалення:

- слухових функцій та операцій (логопед має уводити до завдань слова, фонетично насичені акустико-артикуляційно близькими звуками, а також складними за вимовлянням);
- фонематичних процесів – уявлення, аналізу та синтезу – лише за уявленням (без залучення слухової та артикуляційної аналізаторних систем);
- зорових функцій та операцій – сприймання, уваги, пам'яті, зорово-просторової орієнтації, контролю – на матеріалі словосполучень, речень та уривків з тексту.

Наповнення програми демонструє її гнучкість. Можливість залучити школяра на будь-якому з етапів до процесу корекції за умов визначення механізму порушення, що сприяє високоефективній роботі усунення розладів читання у дітей з тяжкими порушеннями мовленнєвого розвитку.

№	Зміст корекційно-розвиткової роботи	Мета та завдання корекційно-розвиткової роботи
Діагностичний етап		
1	Діагностика стану сформованості слухових процесів та фонематичного слуху, зорових процесів, навички читання.	Обстеження: <ul style="list-style-type: none"> • слухового сприймання, уваги, пам'яті, контролю; • фонематичного сприймання, уявлення, звукового та складового аналізу і синтезу; • зорового сприймання, уваги, уяви, пам'яті, контролю (на матеріалі кольорових малюнків, на чорно-білому матеріалі, на матеріалі геометричних фігур та друкованих букв); • зорово-просторових відношень; • навички читання.
Корекційно-розвиткова робота		
2	Слухове сприймання, увага	Розвиток чуття ритму. Диференціація немовленнєвих звуків за силою та довжиною звучання, висотою, тембром: <ul style="list-style-type: none"> • гучних-тихих; • довгих-коротких; • високих-низьких; • приємних (лагідних, добрих) – неприємних (грубих, злих). Удосконалення слухової уваги за рахунок розвитку вміння помічати та виокремлювати на слух: <ul style="list-style-type: none"> • «зайве» слово, що не підходить за

		<p>змістом у реченні;</p> <ul style="list-style-type: none"> • «зайве» речення, що не підходить за змістом у невеличкому тексті; <p>«зайве» слово, що не підходить за змістом, але подібне за римою у вірші.</p>
3	Слухова пам'ять	<p>Удосконалення та розвиток процесів цілеспрямованого запам'ятовування та відтворення на матеріалі:</p> <ul style="list-style-type: none"> • логічно пов'язаних між собою слів; • логічно пов'язаних між собою пар слів; • ряду протилежних за значенням пар слів; • слів, не пов'язаних між собою тематичними ознаками; • ряду логічно не пов'язаних між собою пар слів; • ряду звуків; • ряду складів.
4	Слуховий контроль	<p>Розвиток слухового контролю на матеріалі:</p> <ul style="list-style-type: none"> • спеціально спотворених педагогом звуків у словах; • віршів, що містять слова, які не відповідають змісту; • речень, що містять слова, які не відповідають змісту; • невеличких текстів, що містять речення, які не відповідають змісту.
5	Фонематичне сприймання (перцептивний рівень)	Розвиток вміння розрізняти мовленнєві та не мовленнєві звуки.
6	Фонематичне сприймання	<p>Удосконалення та розвиток уміння виокремлювати на слух:</p> <ul style="list-style-type: none"> • слова з-поміж слів, схожих за лексичним значенням; • звуку з-поміж інших звуків (далеких за акустико-артикуляційними ознаками); • звуку з-поміж інших звуків (близьких за акустико-артикуляційними ознаками); • складу з-поміж інших складів (далеких за акустико-артикуляційними ознаками); • складу з-поміж інших складів (близьких за акустико-артикуляційними ознаками); • звуку на фоні односкладових слів, що містять далекі за акустико-артикуляційними ознаками звуки; • звуку на фоні односкладових слів, що містять близькі за акустико-артикуляційними ознаками звуки;

		<ul style="list-style-type: none"> • звуку на фоні двоскладових слів, що містять далекі за акустико-артикуляційними ознаками звуки; • звуку на фоні двоскладових слів, що містять близькі за акустико-артикуляційними ознаками звуки; • звуку на фоні трискладових слів, що містять далекі за акустико-артикуляційними ознаками звуки; • звуку на фоні трискладових слів, що містять близькі за акустико-артикуляційними ознаками звуки; • звуку на фоні чотирискладових слів, що містять далекі за акустико-артикуляційними ознаками звуки; • звуку на фоні чотирискладових слів, що містять близькі за акустико-артикуляційними ознаками звуки. <p>Розвиток диференціації звуків, а також звукосполучень:</p> <ul style="list-style-type: none"> • які вимовляються учнем правильно; • змішуються або замінюються у мовленні дитини. <p>Удосконалення вміння розрізняти слова-пароніми, що містять звуки:</p> <ul style="list-style-type: none"> • які вимовляються учнем правильно; • змішуються або замінюються у мовленні дитини.
7	Фонематичне уявлення	<p>Уточнення та формування правильного фонетичного образу слова.</p> <p>Розвиток фонематичних уявлень на матеріалі одно-, дво-, трискладових (і більше) слів зі звуками:</p> <ul style="list-style-type: none"> • що вимовляються дитиною правильно; • що замінюються чи змішуються у мовленні дитини. <p>Розвиток диференціації голосних та приголосних, твердих та м'яких, дзвінких та глухих звуків, а також звукосполучень за уявленням:</p> <p>[a]-[o], [o]-[y], [a]-[o]-[y], [i]-[e], [i]-[и], [e]-[и], [i]-[e]-[и], [б]-[б'], [п]-[п'], [м]-[м'], [в]-[в'], [ф]-[ф'], [г]-[г'], [к]-[к'], [г]-[г'], [д]-[д'], [т]-[т'], [с]-[с'], [з]-[з'], [н]-[н'], л-л», [б]-[п], [б]-[п]-[м], [м]-[н], [б]-[д], [д]-[т], [в]-[ф], [г]-[к], [г]-[г], [г]-[х], [г]-[к]-[х], [г]-[к]-[г]-[х], [м]-[н], [л]-[й], [р]-[л], [з]-[с], [з]-[ц]-[с], [ж]-[ш], [ч]-[ш], [ж]-[ч]-[ш], [ц]-[ч], [ш]-[щ], [ч]-[щ], [с]-[ш], [з]-[ж], [дж]-[дз].</p> <p>Розвиток вміння добирати слова за звуковою схемою.</p>

8	Звуковий аналіз у зовнішньому плані	<p>Розвиток звукового аналізу з опорою на слухове сприймання слова, що вимовляється педагогом на матеріалі одно-, дво-, три-, чотирискладових (і більше) слів.</p> <p>Розвиток звукового аналізу з опорою на слухове сприймання слова, що вимовляється дитиною на матеріалі одно-, дво-, три-, чотирискладових (і більше) слів.</p> <p>Розвиток вміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> • визначати перший звук у слові; • визначати наголошений голосний; • визначати останній звук у слові; • визначати кількість голосних у слові; • визначати кількість приголосних у слові; • визначати послідовність звуків у слові; • визначати кількість звуків у слові; • виконувати якісний аналіз звукового складу слова.
9	Звуковий синтез у зовнішньому плані	<p>Розвиток звукового синтезу:</p> <ul style="list-style-type: none"> • з опорою на слухове сприймання звуків, що вимовляються педагогом; • з опорою на слухове сприймання звуків, що вимовляється дитиною. <p>Розвиток вміння складати слова з трьох, чотирьох, п'яти і більше звуків.</p> <p>Формування та удосконалення вміння розв'язувати звуко-буквені ребуси.</p>
10	Звуковий аналіз у внутрішньому плані	<p>Розвиток звукового аналізу без опори на слухове сприймання слова.</p> <p>Розвиток вміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> • визначати перший звук у слові; • визначати наголошений голосний; • визначати останній звук у слові; • визначати кількість голосних у слові; • визначати кількість приголосних у слові; • визначати послідовність звуків у слові; • визначати кількість звуків у слові; • виконувати якісний аналіз звукового складу слова.
11	Звуковий синтез у внутрішньому плані	<p>Розвиток звукового синтезу без опори на слухове сприймання (за уявленням).</p> <p>Розвиток вміння складати слова з двох, трьох, чотирьох, п'яти і більше звуків (букв).</p> <p>Формування та удосконалення вміння розв'язувати звуко-буквені ребуси (без промовляння відповідних звуків).</p>
12	Складовий аналіз у зовнішньому плані	Розвиток складового аналізу з опорою на слухове сприймання слова, що вимовляється

		<p>педагогом на матеріалі одно-, дво-, три-, чотирискладових (і більше) слів.</p> <p>Розвиток складового аналізу з опорою на слухове сприймання слова, що вимовляється дитиною на матеріалі одно-, дво-, три-, чотирискладових (і більше) слів.</p> <p>Розвиток вміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> • визначати послідовність складів у слові; • визначати кількість складів у слові; • визначати наголошений склад у слові; • визначати перший склад у слові; • визначати останній склад у слові; • розрізняти відкритий та закритий склад; • визначати кількість відкритих та закритих складів у слові (виконувати якісний складовий аналіз слова).
13	Складовий синтез у зовнішньому плані	<p>Розвиток складового синтезу:</p> <ul style="list-style-type: none"> • з опорою на слухове сприймання складів, що вимовляються педагогом; • з опорою на слухове сприймання складів, що вимовляється дитиною. <p>Розвиток вміння складати слова з двох, трьох, чотирьох і більше складів.</p> <p>Формування та удосконалення вміння розв'язувати буквено-складові ребуси.</p>
14	Складовий аналіз у внутрішньому плані	<p>Розвиток складового аналізу без опори на слухове сприймання слова.</p> <p>Розвиток вміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> • визначати послідовність складів у слові; • визначати кількість складів у слові; • визначати наголошений склад у слові; • визначати перший склад у слові; • визначати останній склад у слові; • розрізняти відкритий та закритий склад; • визначати кількість відкритих та закритих складів у слові (виконувати якісний складовий аналіз слова).
15	Складовий синтез у внутрішньому плані	<p>Розвиток складового синтезу без опори на слухове сприймання (за уявленням).</p> <p>Розвиток вміння складати слова з двох, трьох, чотирьох, п'яти і більше складів.</p> <p>Формування та удосконалення вміння розв'язувати буквено-складові ребуси (без промовляння відповідних звукокомплексів).</p>
16	Зорове сприймання та увага	<p>Розвиток зорового сприймання та уваги на простому абстрактно-логічному картинному матеріалі кольорових малюнків предметів,</p>

		<p>геометричних фігур, букв та їх елементів (потім чорно-білих та контурних зображеннях різного рівня насиченості). Розвиток стійкості та концентрації зорової уваги. Розвиток зорової уяви.</p> <p>Розвиток умінь:</p> <ul style="list-style-type: none"> • знайти задане зображення на кольоровому, а потім чорно-білому малюнку; • знайти серед представлених різноманітних предметів, два однакових; • виокремити та упізнати (назвати) з-поміж контурних зображень, накладених один на одного, усі предмети; • виокремити та упізнати (назвати) з-поміж контурних зображень, накладених один на одного, усі геометричні фігури; • виокремити та упізнати (назвати) з-поміж контурних зображень, накладених один на одного, усі букви; • розв'язувати завдання на знаходження виходу з лабіринту; • знайти відповідні геометричним фігурам зображення предметів; • знайти спільне та відмінне на малюнках; • впізнати та домалювати незакінчене контурне зображення предмету, геометричної фігури, букви.
17	Зорова пам'ять	<p>Розвиток зорової пам'яті.</p> <p>Розвиток вміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> • відтворити продемонстровану послідовність зображень предметів, геометричних фігур, букв; • пригадати той предмет (геометричну фігуру, букву), який педагог прибирає після демонстрації декількох зображень одночасно; • запам'ятати розміщені у різних секторах квадрату зображення (геометричні фігури, букви) та відтворити їх розташування; • запам'ятати розміщені на малюнку зображення предметів (геометричні фігури, букви) та відтворити їх розташування; • запам'ятати заштриховані фігури та

		<p>замалювати їх на пустих шаблонах;</p> <ul style="list-style-type: none"> • запам'ятати зображення лише тих малюнків, що заштриховані певним чином; • з-поміж надрукованих букв запам'ятати лише ті, що надруковані певним чином (наприклад, маленькими); • запам'ятати геометричні фігури та штриховки всередині кожної з них; • запам'ятати геометричні фігури та літери, надруковані всередині них.
18	Зорова уява, аналіз та синтез	<p>Розвиток зорової уяви, операцій аналізу і синтезу.</p> <p>Розвиток вміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> • відгадати, спираючись лише на тактильні відчуття, геометричну фігуру (літеру) за її рельєфними контурами; • відгадати, спираючись лише на тактильні відчуття, слово за його рельєфними контурами; • дібрати необхідну частинку малюнка, якої не вистачає (на матеріалі вкладок Равена та іншому аналогічному матеріалі); • визначити, з яких частин (геометричних фігур) складаються зображення (для такого типу завдань необхідно користуватись матеріалом, подібним до схем-аплікацій); • упізнати із запропонованих окремих елементів букву.
19	Зорово-просторові відношення	<p>Розвиток зорово-просторових відношень.</p> <p>Удосконалення орієнтування у власному тілі.</p> <p>Удосконалення орієнтування на папері.</p> <p>Вправління у виконанні зорово-просторових диктантів, що виконуються на папері.</p>
20	Зоровий контроль	<p>Розвиток зорового контролю.</p> <p>Розвиток вміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> • знайти алогічність у малюнках; • знайти зайві елементи на малюнках; • знайти зайві елементи (неправильно надруковані букви) в ряді літер; • знайти зайві склади в словах; • знайти зайві літери в словах; • знайти та виправити помилки у словах (на матеріалі різних типів дислексичних помилок); • знайти та виправити помилки у словах речення (на матеріалі різних типів дислексичних помилок);

		<ul style="list-style-type: none"> • знайти та виправити помилки у словах тексту (на матеріалі різних типів дислексичних помилок).
21	Прогнозування	<p>Розвиток навички прогнозування під час читання.</p> <p>Розвиток вміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> • закінчити римовку, додавши необхідне слово; • закінчити речення, додавши необхідне слово (замість друкованого слова пропонується малюнок); • прочитати речення, додавши правильне закінчення до недодрукованого слова (речення добираються з читанки); • прочитати речення (невеликий текст або уривок з тексту), додаючи недописані кінцеві частини слів.
Контрольно-підсумковий етап		
22	Діагностика стану сформованості слухових процесів та фонематичного слуху, зорових процесів, навички читання	<p>Обстеження:</p> <ul style="list-style-type: none"> • слухового сприймання, уваги, пам'яті, контролю; • фонематичного сприймання, уявлення, звукового та складового аналізу і синтезу; • зорового сприймання, уваги, уяви, пам'яті, контролю (на матеріалі кольорових малюнків, на чорно-білому матеріалі, на матеріалі геометричних фігур та друкованих букв); • зорово-просторових відношень; • навички читання.

Розділ підготували:

Ільяна Валентина Михайлівна, канд. пед. наук, ст. наук. співробітник лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки НАПН України.

Хоміцька Тетяна Іванівна, вчитель початкових класів, логопед КЗ КОР «Васильківська спеціальна школа-інтернат І-ІІ ступенів».

Розділ 8

Корекція дисграфій

Пояснювальна записка

Наявність у школярів із тяжкими порушеннями мовлення порушень писемного мовлення – дисграфій – призводить до труднощів у навчанні та перешкоджає оволодінню програмовим матеріалом, що негативно впливає на успішність учнів. Дисграфія — це стійка неспроможність оволодіти навичками письма за графічними правилами (керуючись фонетичним принципом), незважаючи на достатній рівень інтелектуального і мовленнєвого розвитку і відсутності грубих порушень зору та слуху (Корнєв О. М., Садовникова І. М.).

Природа походження дисграфій складна, яка включає в себе недорозвиток або не сформованість певних процесів, що забезпечують процес письма. Тому спрямованість корекційної роботи має базуватися на принципах психолінгвістичного підходу, а саме уточнення та встановлення причин і механізмів, які спричинили дане порушення.

Підґрунтям читання та письма є достатній рівень розвитку:

- усного мовлення (розвиток усіх сторін мовлення: фонетико-фонематичної, граматичної, лексичної та зв'язного мовлення);
- психічних функцій і операцій, що забезпечують навичку письма (зорове та слухове сприймання, увага, пам'ять та контроль, зорово-просторова орієнтація, сукцесивні та симультанні синтези);
- рухової сфери (графомоторної функції, дрібної моторики рук);
- емоційно-вольової сфери (сформованості загальної поведінки, регуляції, саморегуляції, контролю за діями, мотивів поведінки).

Про наявність дисграфії в учнів з ТПМ свідчать стійкі помилки на письмі: змішування букв (графем), котрі відрізняються за тонкими диференційними ознаками (м'якості-твердості, дзвінкості-глухості, звуків, схожих за способом та місцем творення); пропуски голосних і приголосних звуків; складів; уподібнення графем та складів (повторення графем чи складів в одному слові); перестановка звуків або складів у словах; додавання зайвих графем чи складів до слів; заміни графічно схожих літер (в-з, к-ж та ін.); дзеркальність зображення графем; неправильна реалізація флексій (узгодження закінчень в словах).

Помилки при дисграфії є стійкими, можуть зустрічатися у різній кількості і при цьому мати кілька механізмів порушення. Виділяють 3 основні механізми виникнення помилок: **акустико-артикуляційний** (порушення фонематичних процесів, змішування опозиційних приголосних за акустико-артикуляційними ознаками (б-п, д-т, с-з, ш-с, т-т', л-л' та ін.), **моторний або кінетичний** (порушення графомоторної функції), **оптичний** (порушення зорових функцій та операцій і зорово-просторових уявлень). Механізми порушення при дисграфії можуть існувати як поодиночі, так і з сукупним синдромом.

При плануванні корекційної роботи необхідно враховувати основний механізм порушення. При **акустико-артикуляційному механізмі** порушення логопед повинен спрямувати свою роботу на розвиток слухових функцій і операцій (фонематичні процеси). При **моторному чи кінетичному механізмі** порушення увагу потрібно зосередити на роботі з трафаретами, що сприяє розвитку графо-моторної функції рук. У процесі подолання **оптичного механізму** порушення передбачено корекційну роботу з розвитку зорових функцій та операцій (зорово-просторових уявлень).

Логопедична робота при дисграфії включає 3 етапи. Перший – діагностичний (виявлення порушень письма або схильність до нього; визначення недостатньо зрілих функцій і операцій, що забезпечують процес письма). Другий - корекційно-розвивальний етап (спрямованість корекційної роботи на подолання механізмів порушення, що спричинили

дисграфію). Останній, заключний етап – контрольний (перевірка знань та вмінь учнів).

Корекційна програма містить завдання, які поступово ускладнюються на кожному рівні: від найнижчого (елементарного) до найвищого (підвищеної складності) рівня. Ця особливість програми дає можливість вчителю-логопеду підбирати ті завдання та методи, що найбільш актуальні на певному етапі корекційної роботи. Тільки при досягненні позитивних результатів на нижчому рівні варто переходити до складніших завдань.

№	Зміст корекційно-розвиткової роботи	Мета та завдання корекційно-розвиткової роботи
Діагностичний етап		
1	Психолого-педагогічне обстеження дітей	Обстеження: <ul style="list-style-type: none"> • мовленнєвого розвитку (стану сформованості всіх сторін мовлення); • зорового сприймання, уваги, пам'яті, контролю; • зорово-просторових уявлень • слухового сприймання, уваги, пам'яті, контролю; • графомоторних навичок • навички письма (списування, слуховий диктант, самостійне письмо)
Корекційно-розвиткова робота		
Розвиток слухових функцій і операцій найнижчий рівень		
2	Слухове сприймання, увага	Розвиток слухової функції на матеріалі немовленнєвих звуків: <ul style="list-style-type: none"> - звуків природи - звуків тварин - музичних інструментів - розрізнення шумів - відстукування ритму
Розвиток слухових функцій і операцій середній рівень		
3	Фонематичне сприймання, увага	Розвиток фонематичного слуху на матеріалі: <ul style="list-style-type: none"> • рядів звуків, різних за акустико-артикуляційними ознаками (не схожі за звучанням) • рядів звуків, схожих за акустико-артикуляційними ознаками (за звучанням) • рядів складів, що включають звук, який в процесі корекції • рядів одно-, дво- та багатоскладових слів (поступово ускладнюючи) • слів-паронімів, що містять звуки, які дитина змішує • загадок з прогнозуванням відповіді

		<ul style="list-style-type: none"> аудіозапису власної вимови для порівняння з еталонною вимовою
Розвиток слухових функцій і операцій високий рівень		
4	Фонематичні уявлення	<p>Формування і розвиток уявлення про звуковий образ (артикуляційний образ — положення органів артикуляції при вимові звуків, звуковий образ — звукова оболонка, яку співвідносять із знаком-буквою, та кінестетичний образ — відчуття, які виникають під час вимови звука – «м'язова пам'ять»)</p> <ul style="list-style-type: none"> на матеріалі слів, в яких всі звуки дитина вимовляє добре (приголосні та голосні звуки) на матеріалі малюнків, в яких є звуки, які дитина змішує, без опори на власне мовлення чи мовлення логопеда на матеріалі слів, в яких є звуки, які дитина не вимовляє або змішує [с]-[с'], [з]-[з'], [р]-[р'], [л]-[л'], [ц]-[ц'], [г]-[к]-[х], [с]-[ш], [ш]-[ч], [с]-[ц], [ш]-[ж], [р]-[л], [б]-[д], [д]-[т], [в]-[ф], [г]-[к], [м]-[н] та ін.
5	Розвиток звукового аналізу (у зовнішньому плані – з опорою на мовлення педагога та внутрішньому плані – не промовляючи)	<p>Формування вміння виділяти окремі звуки в слові.</p> <p>Розвиток вміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> визначати позицію звука в слові (на початку, в середині чи в кінці) порахувати кількість звуків у слові, визначати місце потрібного звука в слові визначати кількість складів в слові на матеріалі: одно-, дво- і багатоскладових слів будувати звукову схему слова виділяти всі звуки в слові, їхні ознаки (голосний-приголосний, твердий-м'який, дзвінкий-глухий) використовувати символи для позначення звуків (крапка, риска, дві риски) виконувати вербальні інструкції, дотримуючись послідовності дій
6	Розвиток звукового синтезу (у зовнішньому плані – з опорою на мовлення педагога та внутрішньому	<p>Формування вміння синтезувати (складати) окремі звуки в склади, а склади в слова.</p> <p>Розвиток вміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> складати з окремих звуків слова

	плані – не промовляючи)	<p>(кресворди, буквені ланцюжки та ін.)</p> <ul style="list-style-type: none"> • з'єднувати склади в слова (ребуси, пошук схожих складів, з'єднати розкидані склади) • правильно будувати своє висловлювання • встановлювати зв'язки та відношення між словами, поєднувати слова за правилами рідної мови (іменники та дієслова, іменники та прикметники тощо.) • встановлювати зв'язки між часовими відношеннями (поняття дня, доби, місяця, року • розуміти прихований зміст
Розвиток зорових функцій і операцій найнижчий рівень		
7	Розвиток зорового сприймання, уваги	<p>Формування зорового розпізнавання зображення, стійкості, розподілу зорової уваги.</p> <p>Розвиток вміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> • розпізнавати зображення серед інших контурних зображень (на матеріалі малюнків) (фігури Попельрейтера) • розпізнавати кольори та їх відтінки на малюнках • розпізнавати кольорові малюнки (знайти 2 малюнки одного кольору) • з'єднувати лініями схожі предмети за кольорами (наприклад, об'єднати всі груші жовтого кольору, всі яблука червоного та ін.) • доповнювати килимок з елементарним візерунком одним елементом (матриця Равена) • знаходити вихід з лабіринту з однією стежкою • знаходити тінь до потрібного малюнка
8	Розвиток зорової пам'яті, контролю	<p>Розвиток короткочасної пам'яті.</p> <p>Розвиток вміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> • знаходити малюнок, якого не стало • знаходити пари однакових зображень (гра "Memory") • запам'ятати геометричні фігури і відповідні їм кольори
9	Зорово-просторові уявлення	<p>Розвиток вміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> • орієнтуватися у власному тілі (розрізняти поняття «праворуч – ліворуч») • розуміти просторові відношення

		«зверху-знизу», «збоку», «над», «під», «біля»
Розвиток зорових функцій і операцій середній рівень		
10	Розвиток зорового сприймання, уваги	<p>Розвиток вміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> розпізнавати зображення серед інших контурних зображень (на матеріалі геометричних фігур) (фігури Попельрейтера) з'єднувати лініями схожі предмети за кольорами серед матриці різних предметів (наприклад з'єднати всі сині сливи серед матриці інших фруктів різних кольорів) найти два однакові об'єкти, що постійно рухаються (Гра "Мемогу") (на матеріалі геометричних фігур) доповнювати килимок зі складним візерунком одним елементом (матриця Равена) знаходити вихід з лабіринту з кількома стежками заплутаними між собою розпізнавати елементи графем розрізняти графеми, накладені одна на одну знаходити тінь до всіх малюнків
11	Розвиток зорової пам'яті, контролю	<p>Розвиток вміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> запам'ятовувати і відтворювати елементи графем дописувати частини графем, яких не вистачає проводити аналогії схожості літер із предметами об'єктивної дійсності викреслювати букви, які неправильно написані дописувати графеми, які пропущені в словах
12	Зорово-просторові уявлення	<p>Розвиток вміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> орієнтуватися на аркуші паперу (розрізняти поняття «праворуч — ліворуч», «зверху-знизу») (поставити крапки за інструкцією вчителя) встановлювати зв'язки між часовими відношеннями (поняття дня, доби, місяця, року (асоціації, ознаки)) розрізняти зображення елементів та цілісних букв перевернутих в просторі схематично зображати план кімнати власної домівки
Розвиток зорових функцій і операцій високий рівень		

13	Розвиток зорового сприймання, уваги	Розвиток вміння: <ul style="list-style-type: none"> • розпізнавати задане зображення серед інших контурних зображень (на матеріалі графем) (фігури Попельрейтера) • знаходити два однакові об'єкти, що постійно рухаються (Гра "Memory") (на матеріалі графем) • доповнювати килимок з складними візерунком кількома елементами, що розвернуті в просторі (матриця Равена) • знаходити вихід з лабіринту, який постійно змінюється у просторі (зорово-просторові уявлення) • знаходити тінь до всіх малюнків, які повернуті в просторі
14	Розвиток зорової пам'яті, контролю	Розвиток вміння: <ul style="list-style-type: none"> • запам'ятовувати і відтворювати ряди графем • викреслювати слова, які неправильно написані • викреслювати слова, які вже траплялися в тексті • вписувати слова, що пропущені в тексті
15	Зорово-просторові уявлення	Розвиток вміння: <ul style="list-style-type: none"> • розрізняти поняття «праворуч — ліворуч» на предметах довкілля і співвідносити із собою • схематично зображати географічну карту (свого міста, своєї вулиці) • розпізнавати правильно написані букви, які дзеркально зображені поруч із дзеркальним написанням цих букв
Розвиток графо-моторної функції		
16	Нижчий рівень	Розвиток дрібної моторики. Робота з трафаретами. Розвиток вміння: <ul style="list-style-type: none"> • виконувати пальчикову гімнастику із мовленнєвим супроводом (лічилками, віршиками, казками) • малювати пальчиками, водою • робити аплікації з круп, природних матеріалів • зафарбовувати шаблони малюнків олівцями (книжки-розмальовки) • обводити предмети

		<ul style="list-style-type: none"> • з'єднувати крапки, щоб утворилось зображення
17	Середній рівень	<p>Розвиток вміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> • проводити рівну лінію • малювати за шаблоном і заштриховувати • малювати візерунки, елементи яких повторюються з певною частотою • обводити елементи графем • малювати за шаблоном лінії, що переривається • писати графемами за прописами • писати буквені диктанти
18	Високий рівень	<p>Розвиток каліграфічних навичок. Розвиток вміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> • з'єднувати графемами між собою в склади • списувати слова з дошки • підписувати малюнки • писати слова під диктовку • писати слухові диктанти
Розвиток усного мовлення у процесі подолання граматичних форм (Розділ 6)		
Контрольний етап		
19	Діагностика стану сформованості функцій і операцій, що беруть участь в процесі письма	<p>Обстеження:</p> <ul style="list-style-type: none"> • мовленнєвого розвитку (стан сформованості всіх сторін мовлення); • зорового сприймання, уваги, пам'яті, контролю; • зорово-просторових уявлень • слухового сприймання, уваги, пам'яті, контролю; • графомоторних навичок • навички письма

Додаток

<p align="center"><u>Картка обстеження навичок передумов письма у молодших школярів</u></p> <p>П.І.П. дитини</p> <p>Вік дитини (дата, рік народження)</p> <p>Дата обстеження</p>
--

Розвиток зорових функцій і операцій	Розвиток слухових функцій і операцій, мовлення	Розвиток графо-моторної функції
зорове сприймання чорно-білі зображення кольорові зображення контурні зображення зображення букв	слухового сприймання (на матеріалі немовлених звуків) звуки музичних інструментів шуми слухова увага (чуття ритму) відтворити звуковий ряд	Ведуча рука дитини Вміння тримати ручку Положення очей під час письма Положення рук під час письма Розвиток дрібної моторики рук Розвиток рухів кистей та пальців рук
зорової уваги (коректурні проби) стійкість утримування та концентрація	Фонематичний слух Фонематичні уявлення	

переключуваність	<p><i>Звуковий аналіз</i></p> <p><i>Звуковий синтез</i></p>	
<p>зорова пам'ять (що пропало?)</p>	<p>Мовленнєвий розвиток дитини</p> <p><i>Стан звуковимови</i></p> <p><i>Лексична сторона мовлення</i></p> <p><i>Граматична сторона мовлення</i></p> <p><i>Зв'язне мовлення</i></p>	
<p>зоровий контроль (знайти відмінності)</p>		
<p>Зорово-просторове орієнтування</p> <p>орієнтування у схемі власного тіла (знання понять «праворуч», «ліворуч»)</p> <p>розуміння понять «ліворуч»,</p>		

«праворуч» в просторі відносно власного тіла		
орієнтування на аркуші паперу		

Розділ підготували:

Аркадьєва Ольга Олександрівна, канд. пед. наук, наук. співробітник лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки НАПН України.

Єрофєєва Олена Євгенівна, вчитель початкових класів, логопед КЗ КОР «Васильківська спеціальна школа-інтернат I-II ступенів».

Розділ 9

Корекція дизорфографій

Пояснювальна записка

Дизорфографія як специфічний розлад мовних здібностей школярів характеризується наявністю різних типів орфографічних помилок, що мають тенденцію до стійкого прояву. Зазначена мовна патологія є складним, поліморфним порушенням, що обумовлено недорозвитком ряду мовних та психічних функцій. Аналіз писемної продукції молодших школярів із ТПМ засвідчує значну кількість помилок, серед яких провідне місце посідають морфологічні; вони носять стійкий характер і не мають тенденції до зменшення їх кількості відповідно до року навчання. Дослідниками встановлено, що більша кількість дизорфографічних помилок обумовлена недостатньою сформованістю орфографічної пильності, орфографічного контролю та невмінням виконувати орфографічні дії.

Сформованість орфографічної навички передбачає виконання низки орфографічних дій, у структурі яких лежать, прості уміння, такі як: помітити орфограму, визначати її тип, актуалізувати правило її написання, вміння виконувати алгоритм згідно з орфографічним правилом і, насамкінець, записувати і перевіряти правильність написаної орфограми.

У реалізації першої структурної складової (помітити орфограму) важливу роль відіграє орфографічна пильність, яка є складним психологічним утворенням, що формується на достатньому рівні розвитку всіх мовних і мовленнєвих систем. У другому структурному компоненті (визначити тип орфограми) на чільне місце виходить рівень сформованості як орфографічної пильності, так і морфологічного аналізу. На етапі актуалізації відповідного правила вирішального значення набувають теоретичні знання. Застосування правила потребує від учня не тільки володіння безпосередньо теоретичними знаннями, а й сформованості навчально-практичної діяльності в ході оволодіння орфографічними вміннями як основою навчання. На провідне місце останньої структурної складової орфографічної навички (записати орфограму) виходить сформованість усіх видів самоконтролю (попереднього, поточного та опосередкованого) на довільному та мимовільному рівнях. Відбувається порівняння написаного результату з еталонним і прийняття кінцевого рішення (правильне написання слова). Недостатня сформованість орфографічної навички негативно впливає на процес опанування грамотного письма.

Програма корекції дизорфографій містить *три етапи*. І етап діагностичний, вчитель-логопед у першу половину вересня обстежує учнів із ТПМ за такими показниками:

- фонетична сторона мовлення;
- лексико-граматична будова мовлення;
- писемна мовленнєва діяльність (письмо, читання);
- психічні функції і операції, які відповідають за процес письма;
- стан сформованості орфографічної навички (на матеріалі орфографічних правил).

На основі проведеного обстеження вчитель-логопед розробляє на кожного окремого учня план корекційної роботи. Наступний етап – корекційно-розвивальний – включає формування:

- фонематичного рівня;
- психологічних процесів та психічних функцій, які беруть участь у процесі письма;
- морфологічного рівня;
- лексико-граматичного рівня;
- орфографічної навички на матеріалі таких орфографічних правил, як:
 - умінь написання букв, слів з дотриманням правил написання;
 - умінь та навичок написання великої літери на початку речення, крапки, знаків питання, оклику в кінці;
- орфографічної пильності щодо написання:

- слів з великої літери;
- слів з використанням букв для позначення м'якості приголосних звуків;
- слів із сумнівною вимовою ненаголошених *е, и* у коренях слів;
- слів із сумнівним звучанням дзвінких та глухих приголосних;
- слів з префіксами *роз-, без-, з- (с-)*;
- слів з подвоєнням та подовженням приголосних;
- *не* з дієсловами;
- слів з апострофом.

Контрольно-підсумковий етап учитель-логопед проводить у другу половину травня. На зазначеному етапі здійснюється перевірка рівня сформованості орфографічно грамотного письма в учнів з ТПМ шляхом різних письмових вправ (словниковий, текстовий диктант, самодиктант, списування, письмовий переказ, твір).

Корекція дизорфографії		
№	Зміст корекційно-розвиткової роботи	Мета та завдання корекційно-розвиткової роботи
	Діагностичний етап	
1	Обстеження мовлення учнів	<p>1. Обстеження включає:</p> <ul style="list-style-type: none"> – фонетичну сторону мовлення; – лексико-граматичну будову мовлення; – писемну мовленнєву діяльність (письмо, читання); – психічні функції та операції, які відповідають за процес письма; – стан сформованості орфографічної навички на матеріалі орфографічних правил. <p>Отримані результати обстеження вчитель-логопед заносить в мовленнєву картку учня.</p>
	Корекційно-розвитковий етап	
2	Корекційна робота на фонематичному рівні	<p>Формування уваги до звукового оформлення мовлення шляхом порівняння звучання та значення слова.</p> <p>Розвиток уваги до формальних одиниць мови.</p> <p>Закріплення контролю за звуковим оформленням мовлення.</p> <p>Формування фонемних парадигм (орфографічної пильності) у процесі спостереження учнів за звуковим складом слів, у яких та сама фонема знаходиться в сильній і слабкій позиції.</p> <p>Закріплення умінь виконувати звуковий аналіз та синтез складу, слова з опорою на чіткі кінестетичні та слухові відчуття на матеріалі звуків і слів, що правильно вимовляються учнями.</p> <p>Формування звукових образів слів (фонематичні уявлення), до складу яких входять змішувані учнем у вимові звуків.</p> <p>Закріплення навички:</p>

		<ul style="list-style-type: none"> – звукового аналізу; – синтезу; – прямого та оберненого складу. <p>Розвиток операцій аналізу слів, які мають просту та поступово ускладнену складову будову.</p> <p>Закріплення правильного написання:</p> <ul style="list-style-type: none"> – твердих і м'яких приголосних на письмі; – м'якого знаку після приголосних.
3	Корекція психічних функцій та операцій, які беруть участь у процесі письма	<p>Розвиток стійкості та концентрації зорової уваги, зорової пам'яті, зорового контролю на графемному матеріалі.</p> <p>Формування слухового сприймання, слухової уваги, пам'яті, слухового контролю за правильністю власних та інших висловлювань.</p> <p>Розвиток просторового орієнтування, тимчасових уявлень, різних видів мислення (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, класифікація).</p>
4	Корекційна робота на морфологічному рівні	<p>Розвиток спрямованості уваги на граматичне оформлення мовлення, що відбувається на основі порівняння слів за значенням і семантикою, похідних і твірних слів.</p> <p>Закріплення операції морфологічного аналізу (на матеріалі спочатку добре засвоєних морфем, а після цього – на незасвоєних, порівняння їх за звучанням і виділення спільної морфеми).</p> <p>Розвиток та удосконалення навичок морфологічного аналізу префіксів, суфіксів, кореня.</p> <p>Удосконалення умінь використовувати у власному мовленні словотворчі морфеми іменників, прикметників, дієслів.</p> <p>Закріплення умінь виділяти у ряді слів слова з однотипним морфологічним оформленням.</p> <p>Удосконалення умінь добирати споріднені слова.</p>
5	Корекційна робота на лексико-граматичному рівні	<p>Збагачування словникового запасу учнів (синоніми, антоніми, омоніми, багатозначні слова).</p> <p>Закріплення розумових операцій: класифікація предметів, явищ навколишнього світу, порівняння пред'явлених об'єктів, оцінка їх відмінності і подібності, виділення в них загальної семантичної ознаки, комплектування груп еквівалентних предметів.</p> <p>Формування спрямованості уваги на узгодження прикметників з іменниками, числівниками з іменниками у роді, числі, відмінку та уміння самостійно відбирати відповідні форми слів.</p> <p>Збагачування обсягу розуміння різних форм слів та граматичних способів вираження різних відношень.</p> <p>Розвиток морфологічного аналізу, уміння</p>

		<p>оперувати морфологічним складом слова у процесі його граматичних змін.</p> <p>Закріплення навички утворення і вживання відмінкових значень граматичних форм іменника.</p> <p>Формування предметного значення родових форм.</p> <p>Закріплення умінь узгоджувати прикметники з іменниками у роді, числі, відмінку.</p> <p>Формування розуміння значень дієслова однини і множини теперішнього, минулого та майбутнього часу.</p> <p>Формування предметного значення видових форм дієслів доконаного і недоконаного виду.</p> <p>Формування предметного значення особових закінчень дієслів з узгодженим займенником в однині та множині, прийменників, що означають просторове розміщення предметів у поєднанні із відповідними відмінковими формами іменників.</p>
6	<p>Формування орфографічної навички</p>	<p>Формування орфографічної навички.</p> <p>Закріплення умінь швидко відшукувати в оперативній пам'яті відповідне правило.</p> <p>Удосконалення умінь прийняття рішення під час розв'язання орфографічної задачі.</p> <p>Формування в учнів умінь знаходити та виправляти помилки (здійснювати самоконтроль).</p> <p>Формування орфографічної пильності шляхом актуалізація правила на певну орфограму.</p> <p>Формування орфографічної пильності щодо написання:</p> <ul style="list-style-type: none"> – букв, слів з дотримання правил написання; – великої літери на початку речення; – слів з великої літери; – слів з використанням букв для позначення м'якості приголосних звуків; – слів із сумнівною вимовою ненаголошених <i>е, и</i> у коренях слів; – слів із сумнівним звучанням дзвінких та глухих приголосних; – слів з префіксами <i>роз-, без-, з- (с-)</i>; – слів з подвоєнням та подовженням приголосних; – <i>не</i> з дієсловами; – дієслів (літературна вимова і правопис); – слів з апострофом. <p>Формування умінь розв'язувати орфографічні задачі з опорою на зоровий, слуховий та орфографічний контроль за орфограмою:</p> <ul style="list-style-type: none"> – ознайомлення та запам'ятовування правила точного виконання алгоритму; – актуалізація правила на певну орфограму; – морфемний аналіз слова;

		– використання необхідного лексичного та морфологічного матеріалу щодо правила. Формування умінь застосовувати вивчене правило в кожній конкретній орфографічній ситуації: – прийняття рішення, виправлення помилки.
	Контрольно-підсумковий етап	
7	Обстеження стану сформованості писемного мовлення	Проведення різних видів контрольних робіт, диктантів із граматичними завданнями, тестових завдань.

Розділ підготували:

Пригода Зоряна Степанівна, канд. пед. наук, ст. наук. співробітник лабораторії логопедії Інституту спеціальної педагогіки НАПН України.

Вернигора Галина Яківна, вчитель початкових класів, логопед КЗ КОР «Васильківська спеціальна школа-інтернат І-ІІ ступенів».

Список використаної літератури

1. Аркадьєва О.О. Про стан розвитку компонентів психологічної структури читання в учнів 2-4 класів із ДЦП // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови: наук.-метод. зб. / за ред. В.В. Засенка, А.А. Колупаєвої. – К., 2014. – Вип. 5. Частина 2. – С. 16 – 25.
2. Блінова Г. Й., Пічугіна Т. В. Дидактичний матеріал для подолання вад письма у дітей. – К.: «Благовіст», 2004.
3. Блінова Г. Й., Черпіта О. Р. Дидактичний матеріал для подолання дислексій у дітей. – К.: «Проза», 2000.
4. Визель, Т. Г. Нарушения чтения и письма у детей дошкольного и младшего школьного возраста: [учеб.-метод. пособие] / Т. Г Визель. – М.: АСТ, 2005. – 125 с.
5. Винокур А.С. Подолання мовного недорозвинення у дітей молодшого шкільного віку. – К.: Радянська школа, 1977.
6. Винарская Е.Н. Дизартрия / Е.Н. Винарская – М.: АСТ: Астрель, Транзиткнига, 2005. – 141 с.
7. Грибань Г.В. Дослідження особливостей оволодіння дієслівною лексикою молодшими школярами з ТВМ // Теорія і практика сучасної логопедії: Збірник наукових праць: Вип. 2. – К.: Актуальна освіта, 2005. – С. 47-52.
8. Грибань Г.В. Опанування знань з теми «Дієслово» молодшими школярами з ТПМ: дидактичний аспект // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови: зб. Статей молодих вчених: / за ред.. В.В.Засенка, А.А.Колупаєвої. – К.: «Експромт», 2011. – Вип. 2. – С. 32-40.
9. Данілавичюте Е. А. Обґрунтування методики діагностики готовності дошкільників із НЗНМ до опанування навичок читання. / Е. А. Данілавичюте // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: Наук.-метод. зб.: Вип.5 [за ред. В. І. Бондаря, В. В. Засенка]. – К.: Наук. світ, 2004. – С. 215 – 218.
10. Данілавичюте Е. А. Корекція фонемографічних помилок в учнів з дитячим церебральним паралічем / Е. А. Данілавичюте // Дефектологія. – 1999. – № 2. – С.29 – 34
11. Егоров Т. Г. Психология овладения навыком чтения / Т.Г.Егоров. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1953. – 263 с.
12. Дяченко К. Г. Інновації в корекції писемного мовлення молодших школярів. – Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2013. – 320 с.: іл.
13. Ермакова И.И. Коррекция речи и голоса у детей и подростков: Кн. для логопеда / И.И. Ермакова. – М.: Просвещение, 1996. – 143с.
14. Ефименкова Л.Н., Мисаренко Г.Г. Организация и методы коррекционной работы логопеда на школьном логопункте: Пособие для логопеда – М.: просвещение, 1991.
15. Ефименкова Л. Н. Коррекция устной и письменной речи учащихся начальных классов: кн. для логопедов / Людмила Николаевна Ефименкова. – М.: Просвещение, 1991. – 224 с.
16. Жуйков С. Ф. Психология усвоения грамматики в начальных классах / Сергей Федорович Жуйков. – М.: Просвещение, 1964. – 300 с.
17. Зайцев И.С., Зайцева Л.А., Левяш С.Ф., Ясова И.Н. Нарушения произносительной стороны речи и их коррекция. – Мн., 2001.
18. Ільяна. В. М. Аналіз сформованості навички читання в учнів молодших класів спеціальної школи для дітей з ТПМ // В. М. Ільяна / Теорія і практика сучасної логопедії : зб. наук. праць. – К.: «Актуальна освіта», 2006. – Вип. 3. – С. 55–62.
19. Карелина И.Б. Логопедический массаж при различных речевых нарушениях. – М.: Издательство: ГНОМ, 2014. – 64 с.
20. Ковалик І. І. Про морфеми (морфи) у сфері мови і мовлення / Іван Іванович Ковалик // Мовознавство. – 1982. – № 1. – С. 3–11.
21. Ковшиков В. А. Психолінгвістика. Теорія речової діяльності: [учеб. пособие] / В. А. Ковшиков, В. П. Глухов. – М. : АСТ : Астрель, 2007 – 318с.

22. Корнев А. Н. Нарушения чтения и письма у детей: Учебно-методическое пособие / А. Н. Корнев. – СПб.: Речь, 2003. – 330 с.
23. Колупаєва А. А. Формування у першокласників з мовленнєвими вадами уявлень про фонетичну і граматичну систему рідної мови: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03 / Алла Анатоліївна Колупаєва; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 1998. – 145 с.
24. Коррекционное обучение младших школьников с тяжелыми нарушениями речи на логопедических занятиях и уроках украинского языка / под. Ред. В.В.Тарасун. – К., 1986.
25. Кроткова Л.А. Усвоение словосочетаний существительных с прилагательным на уроках развития речи в младших классах школы для детей с тяжелыми нарушениями речи // Вопросы логопедии. – М., 1978.
26. Кроткова Л.А., Юсимова Г.А. Формирование грамматических обобщений при усвоении множественного числа имен существительных в младших классах школы для детей с тяжелыми нарушениями речи // Речевые расстройства у детей и методы их устранения. – М., 1978.
27. Крылова Н.Л. Работа по преодолению аграмматизма у учащихся с речевым недоразвитием на уроках произношения / Приготовительный класс // Дефектология. – 1974. – №6.
28. Лалаева Р. И. Выявление дизорфографии у младших школьников / Р. И. Лалаева И. В. Прищепова. – СПб.: СпбГУПМ, 1999. – 36 с.
29. Лалаева Р. И. Диагностика и коррекция нарушений чтения и письма у младших школьников / Р. И. Лалаева, Л. В. Венедиктова. – СПб.: Союз, 2003. – 392 с.
30. Лалаева Р. И. Нарушение процесса овладения чтением у школьников / Р. И. Лалаева. – М.: Просвещение, 1983. – 136 с.
31. Лалаева Р. И. Дисграфия. / Раиса Ивановна Лалаева // Хрестоматия по логопедии. – М., 1997. – С. 198.
32. Лалаева Р. И. Логопедическая работа в коррекционных классах / Раиса Ивановна Лалаева. – М.: Владос, 2004. – 222 с.
33. Логопедія: підручник / За ред. М. К. Шеремет. – Вид. 3-тє, перер. та доповн. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2015. – 776 с.
34. Лопатина Л.В. Логопедическая работа с детьми дошкольного возраста с минимальными дизартрическими расстройствами / Л.В. Лопатина. – СПб.: Союз, 2004.—192 с.
35. Лурия А. Р. Очерки психофизиологии письма / А. Р. Лурия. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1950. – 83с.
36. Мамот Т. Л. Корекція дисграфій: методичні рекомендації. – Тернопіль: Навчальна книга. — Богдан, 2015. – 16 с.
37. Марченко І. С., Кобилякова Т. В. Профілактика оптичної дисграфії: навчально-методичний посібник / укл.: І. С. Марченко, Т. В. Кобилякова. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 101 с.
38. Марченко І.С. Спеціальна методика початкового навчання української мови (логопедична робота з корекції порушень мовлення у дошкільників). Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів. Спеціальність: Корекційна освіта (логопедія). – 1 видання. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. – 288 с.
39. Методические рекомендации по преодолению первичных нарушений речевого развития у учащихся подготовительного и первого классов школы для детей с тяжелыми нарушениями речи / сост. Собонович Е.Ф. – К., 1989.
40. Навчальні програми з української мови для підготовчого, 1-4, 5 класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з тяжкими порушеннями мовлення. Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/>
41. Николаева С.М. Из опыта работы по упорядочению грамматического строя у учащихся с НОНР // Дефектология. – 2000. – №1. – С. 86 – 96.

42. Орлова О.С. Нарушения голоса у детей: учебно-методическое пособие / О.С. Орлова. – М.: АСТ: Астрель: Транзиткнига, 2005. – 125 с.
43. Пригода З.С. Орфографічна грамотність – актуальна проблема навчання дітей із тяжкими порушеннями мовлення // Український логопедичний вісник: зб. наук. праць. К.: ПП «Актуальна освіта», – 2011. – №2. – С. 31 – 35.
44. Пригода З.С. Формування компонентів орфографічної навички у школярів із тяжкими порушеннями мовлення // Український логопедичний вісник: зб. наук. праць. К.: ПП «Актуальна освіта», – 2013. – №4. – С. 40 – 44.
45. Прищепова И. В. Дизорфография младших школьников: учеб.-метод. пособие / Ирина Владимировна Прищепова. – СПб.: Каро, 2006. – 240 с.
46. Садовникова И. Н. Нарушения письменной речи и их преодоление у младших школьников / И. Н. Садовникова/ – М.: Владос, 1997. – 184 с.
47. Симерницкая Э.Г., Иншакова О.В. Нарушения памяти у детей с дисграфией // Учитель-дефектолог: современные проблемы подготовки и совершенствование работы. – М.: МГПИ им. В.И. Ленина, 1990.
48. Соботович Е.Ф. Психолінгвістическа структура речової діяльності і механізми її формування / Е.Ф. Соботович. – К.: ИЗМН, 1997. – 44 с.
49. Соботович Е.Ф. О механизмах формирования фонематического восприятия у детей в процессе онтогенеза / Е. Ф. Соботович, И.Э. Соботович // Матер. Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 2-3 листопада 1994 р. – К., 1994. – С. 267 – 270.
50. Соколова Н.В. Обучение детей с ФФНР и ОНР навыку употребления предложно-падежных форм // Дефектология. – 1999. – №1. – 55 – 58.
51. Спирова Л.Ф. Особенности речевого развития учащихся с ТНР. – М.: Педагогика, 1980.
52. Спирова Л. Ф. Дифференцированный подход к проявлению нарушения письма и чтения в учащихся общеобразовательных школах / Л. Ф. Спирова, А. В. Ястребова // Дефектология. – 1988 – № 5. – С. 3–9.
53. Тарасун В.В. Тесты учебных способностей для класса I класса. – К., 1992.
54. Трофименко Л.І. Механізми засвоєння лексико-граматичних одиниць мови учнями молодшого шкільного віку із нерізко вираженим загальним недорозвитком мовлення. Дефектологія. Особлива дитина: навчання і виховання. – 2013. – С. 9 – 13.
55. Трофименко Л.І. Теоретичні передумови формування морфологічних знань у школярів із тяжкими порушеннями мовлення Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови: зб. наук. праць. – Вип. 8. / за ред. В. В.Засенка, А. А. Колупаєвої. – К.: ТОВ «Поліграф плюс», 2015. – С. 160 – 165.
56. Формирование обобщенного умственного действия звукоразличения / А. К. Маркова. – М., 1958. – 89 с.
57. Чередніченко Н.В. Початковий курс навчання української мови молодших школярів із тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ). Навчально-методичний посібник (курс лекцій). – К.: Видавничий Дім «Слово», 2012. – 208 с.
58. Чередніченко Н.В. Проблема надання допомоги дітям із порушенням писемного мовлення / Наталія Володимирівна Чередніченко // Вісник: зб. наук. пр. Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. – К., 2003. – Вип. 6. – С. 172 – 173.
59. Шиленкова В.В. Нарушения речи и голоса у детей, подростков и взрослых / В.В. Шиленкова, И.Б. Карелина. – Ярославль, 2005. – 164 с.
60. Шеремет М.К., Пахомова Н.В. Формування мовленнєвої готовності дітей старшого дошкільного віку з порушеннями мовлення до навчання в школі. Навчально-методичний посібник. – К., 2009.
61. Щетинин М.Н. Дыхательная гимнастика Стрельниковой. – М.: Издательство: Метафора, 2007. – 128 с.
62. Эльконин Д. Б. Как учить детей читать / Д. Б. Эльконин – М.: Знание, 1991. – 80 с.